

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773 – 1817).

**Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.**

Af **Hans Hejselbjerg Paulsen**, Skrydstrup.

V.

Hvad vi hidindtil har set af Oplysningstidens Arbejde og Resultater, har vi udfra et kristeligt og folkeligt Standpunkt maattet betegne som forfejlet. Det gælder baade Oplysningstidens Teologi og Kirke, d. v. s. Universitetsundervisningen, Udarbejdelse af en ny Liturgi, Psalmebog og Katekisme, og det gælder det direkte kulturelle og folkelige Oplysningsarbejde.

Endnu skal nævnes en anden og vigtig Del af Oplysningstidens Arbejde, nemlig dens — og det vil næsten udelukkende sige Adlers — Arbejde for at fremme Skolevæsenet, særlig Almueskolen.

Her er udført et Arbejde, som ikke blot blev af Betydning for Samtiden, men det gav Hertugdømmerne deres Præg i hele det følgende Aarhundrede.

Har Adler, kirkeligt set, efterladt sig et Fallitbo, fordi hele hans Arbejde næsten udelukkende gik i negativ Retning, og var han, nationalt set, en forsigtig Nøler, som kun i et ret begrænset Omfang fremmede en fornuftig og holdbar Løsning af Problemet Dansk-Tysk, saa er han imidlertid, som det moderne Skolevæsens Skaber, en imponerende Skikkelse, som ingen Historiker kan forbigaa, naar den slesvigske Befolknings aandelige og nationale Udvikling skal skildres. Ud fra sine Forudsætninger, og som det Tidens Barn, han var, har Adler her udført et Arbejde, som han meget vel kan være bekendt. Kun

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

den, som i Arkiverne har læst Adlers næsten talløse Embedsskrivelser, Indberetninger og Breve til Kancelliet, til Kirkevisitatorer og Præster, kan gøre sig noget Begreb om, hvilket uhyre Arbejde og hvilket trælsomt og utaknemligt Arbejde denne Mand har udført. Adler er Skolevæsenets Reorganisator, ja han er vel det organiserede Skolevæsens Skaber i Hertugdømmerne. Skoleregulativerne og den senere Skoleforordning af 1814 er saa at sige helt og holdent Adlers Værk. Han er derfor det moderne Folkeskolevæsens Grundlægger i Hertugdømmerne, og han er tillige det moderne humanistiske Gymnasiums Skaber for det Tidsrums Vedkommende, som fandt sin Afslutning i 1918.

Adler har ogsaa her paa dette Omraade arbejdet utrætteligt og maalbevidst under Udfoldelse af en sjælden Energi. Vi vil faa at se, at det var et næsten haabløst Arbejde, han gav sig i Lag med. Men han lod sig ikke kue af Vanskelighederne, vel fik han ikke helt sin Vilje igennem — det danske Sprog havde han f. Eks. ønsket større Ret i den lærde Skole saavel som i Folkeskolen —, men Skoleloven er dog hans Værk, og den vidner i alle Enkeltheder om hans Sagkundskab, Evner og Energi.

Skoleregulativerne og Skoleloven af 1814.

I det foregaaende har jeg søgt at tegne et Billede af Skolevæsenets Tilstand paa Pietismens Tid og indtil Adlers Embeds-tiltrædelse.¹⁾ Og vi ser, hvordan Opgangslinjen fra Pietismens første Tid blev afbrudt, og hvordan det hele endte i Forfald. Man savnede en ensartet Lovgivning og en ledende Haand. Thi Skolevæsenets Udvikling og Ordning var i Virkeligheden lagt i Forældrenes Haand, og de vilde ikke ofre noget for Skolens Skyld. For at spare paa Udgifter til Skolehuse holdt man paa »den vandrende Skole«, og man lejede Skolelærere efter det Princip: den billigste er den bedste.

Adler fortæller selv herom i 1807: »Ved min Embeds-tiltrædelse var der paa Landet, — Degneskolerne undtaget, — næsten

¹⁾ Oplysningstiden i Hertugdømmerne II, Sønderj. Aarb. 1934 p. 27—55.

slet ingen ordentligt indrettede Skoler. Skoleinteressenterne (d. v. s. Forældrene) lejede deres Lærere ligesom Tjenestekarle og gav dem Kosten paa Omgang og en ussel Løn paa nogle faa Dalere. Om Sommeren, mens Børnene glemte de Smuler, de havde lært om Vinteren, brugte de Lærerne som Daglejere«. Forældrene betalte 1 Sk. ugentlig, naar Barnet skulde lære at læse, 1½ Sk. for Læsning og Skrivning, og 2 Sk., naar Barnet ogsaa skulde lære at regne. »Men Skrivning og Regning hørte til Sjældenhederne, og mange Lærere kunde selv hverken skrive eller regne«, føjer Adler til.¹⁾ I Byerne var der ingen Folkeskoler, men kun visse »Vinkelskoler«, (Klippskoler), derimod var der i hver By en saakaldt »Latinskole«, de fleste af disse uden Værdi.

Var Skolens ydre Ordning ussel, saa var Lærerne og deres aandelige Habitus heller ikke rosværdig. For blot at nævne et enkelt Eksempel citerer jeg lige, hvad Amtmanden i Tønder, v. Holstein, har at fortælle herom.²⁾ »Vi har her i Amtet ca. 100 Lærere, af disse er næppe 4 eksaminerede« (af Provsten), og han tilføjer: »Den, der ikke vil arbejde eller vil unddrage sig Sessionspligten, den, som vil drive utilladelige eller hemmelige Haandteringer, eller vil have Sikkerhed for at kunne betle uden Fare, han er straks ude om at faa et Bevis for at blive Skolelærer. Han faar et saadant paa Forlangende og løber snart derfra, naar han ikke mere synes om at være der. Ofte kan saadant Menneske hverken læse eller skrive, han har næppe nok en menneskelig Forstand. Disse Lærere er til mere Skade end Gavn baade for Børn og Befolkning«.

Disse Forhold mødte Adler paa sine første Visitationsrejser. I 1793 rejste han saaledes fra Sogn til Sogn i Haderslev Provsti, og selv i Haderslev By saa han kun Forfald. Latinskolen var sunket dybt, og i »Skrive og Regneskolen« sad 170 Børn stuvet sammen i eet Rum, og nogle Børn — vel mange — gik slet ikke i Skole.³⁾ Paa Landet var Forholdet, som ovenfor skildret.

¹⁾ Pr. Ber. 1817, p. 258—67.

²⁾ XVIII. Nr. 631, Staatsarch. Kiel. Brevet er dateret 25. Nov. 1769.

³⁾ Se: Dr. T. O. Achelis, Deutsche und dänische Schulen einer Schlesw. Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte, Haderslev 1934.

Allerede dengang, i 1793, foreslog Adler, at der skulde oprettes særlige Skoledistrikter, hvert med sin Skole og Lærer, og at Lærerne skulde være »dygtige og eksaminerede Subjekter«.

Tanken og Forslaget var ikke nyt, thi allerede 30 Aar før havde Myndighederne tænkt paa det samme, og en Mængde Indberetninger fra alle Sognepræster vidner endnu derom, men først for den energiske Adler lykkedes det at faa Tanken omsat i Praksis.¹⁾

Som vi siden skal se, var Adlers Arbejde paa dette Omraade noget af en Stordaad, da uendelig mange Vanskeligheder først maatte overvindes. Adlers første Opgave paa Skolevæsenets Omraade var at skabe en fast, ydre Organisation. Han ønskede Hertugdømmerne delt i Skoledistrikter, saaledes at hvert Sogn, alt efter dets Størrelse, kom til at udgøre et eller flere saadanne Distrikter. I hvert Distrikt skulde der bygges en

¹⁾ I 1870 havde Amtmand v. Holstein og Provst Balthazar Petersen i Tønder forsøgt at faa Skolevæsenet ordnet efter lignende Principper.

Befolkningen modsatte sig Nyordningen, og Kancelliet ydede ikke Kirkevisitatorerne den fornødne Støtte. Følgen var derfor, at alt blev ved det gamle. Anledningen var en Skolestrid i Landsbyen Stadum i Læk Sogn. Provst Balthazar Petersen udarbejdede nu et Regulativ, hvorefter Beboerne i Stadum skulde indrette Skolevæsenet. Af dets Hovedpunkter kan bl. a. anføres:

- 1) Skolelæreren skal være en dygtig og examineret Mand;
- 2) Skolehuset, hvor der skal være Lærerbolig og Skolestue, skal bygges større; det er nu paa 4 Fag, men der skal bygges mindst 3 Fag.
- 3) 3 Demat Jord skal tillægges Skolelæreren, desuden skal Byen levere ham 5 Læs Hø aarlig.
- 4) Byen skal levere ham Brænde.
- 5) Foruden de ugentlige Skoleskillinger skal Læreren have 10 Rigsd. p. a.
- 6) Læreren skal ikke mere gaa paa Omgang hos Beboerne for at faa Føden.

Tønder, 21. 11. 1770.

Amtmand v. Holstein tilføjer: »Hosfølgende Forordning vedrørende Skolen i Stadum i Læk Sogn har jeg villet forelægge vort højlovlige tyske Kancelli, idet jeg ønsker, at ogsaa de øvrige Skoler i dette Amt maatte ved allerhøjeste Befaling blive indrettet paa lignende Maade og saaledes faa velegnede Skolemestre.«

Tyske Kancelli svarer den 19. Januar 1771, at da det nu en Gang helt er overladt til Kirkevisitatorerne i hvert Distrikt at indrette Skolevæsenet paa bedste Maade i Overensstemmelse med gentagne landsherlige Befalinger og Anordninger og svarende til hvert Steds og dets Indbygges særlige Forhold, saa er en ny kongelig Befaling kun nødvendig, i Fald Undersaatterne i aabenbar Egen-sindighed sætter sig op imod den nye Indretning.

Skole, hvor der tillige skulde være en lille beskeden Lærerbolig. Skolen skulde have en »fast Lærer« (som ikke lejedes »pr. Accord« og ikke afskedigedes efter Behag), og der skulde holdes Skole baade Sommer og Vinter.

Hidindtil var alle Skolereformforsøg strandede paa det økonomiske Spørgsmaal. Og Adlers Forsøg truedes en Tid lang af det samme ikke uvæsentlige Spørgsmaal, men de Aar, da Reformerne forberedtes, var en sjælden rig Opgangstid, og det hjalp ham over mange Forhindringer. Udgifterne til Lærernes Løn, til Skolernes Bygning og Vedligeholdelse, skulde udredes af alle Distriktets Beboere, uanset om de havde Børn eller ej. Ogsaa dette var noget nyt. Læreren, som ønskede Bestalling, skulde først examineres af Provsten, og han maatte ikke lejes eller ansættes af Distriktets Beboere, men skulde indsættes af Kirkevisitatorerne (d. v. s. Provst og Amtmand).

Endvidere ønskede Adler en bestemt Plan i Undervisningen, og Præsterne skulde føre Tilsyn med Skolerne og hjælpe Lærerne, naar Distriktets Beboere vilde forringe hans lovlige Indkomster (og det skete ofte, som vi siden faar at se). Ligeledes skulde Præsterne søge at modarbejde de hidtil saa almindelige Skoleforsømmelser, frugtede hans og Lærernes Paamindeiser til Forældrene om at holde deres Børn til Skole ikke, skulde han indberette det til Visitoriet, og derfra kunde der saa paalægges Forældrene Mulkter. Endelig sørgede Adler for, at der blev indført hensigtsmæssige Skolebøger, og med særlig Energi arbejdede han for at faa de tyske Regne- og Læsebøger erstattet med danske, og, som vi har set i det foregaaende,¹⁾ blev en Del nye, danske Skolebøger udarbejdet af nogle nord-slesvigske Præster i disse Aar.

Efter disse Principper udarbejdede Adler nu en Række saakaldte Skoleregulativer, eet for hvert Provsti, under særlig Hensyntagen til de lokale Forhold. Disse Regulativer betegner det første Skridt paa Vejen frem mod en fuldstændig Nyordning af hele Skolevæsenet.

¹⁾ Oplysningstiden i Hertugdømmerne II, Sønderj. Aarb. 1934, p. 41—48.

Ved en kgl. Resolution af 24. April 1797 fik Adler udvirket, at alle Latinskoler i Slesvig skulde nedlægges med Undtagelse af 4 (Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig). De øvrige omdannedes til saakaldte Borgerskoler, Lederen fik Titelen Rektor, og han skulde være Akademiker, for at han i Privattimer kunde forberede de særlig flinke Elever i Borgerskolerne til Latinskolen. De øvrige Lærere skulde være almindelige Seminarister.

Saaledes ordnedes Købstædernes Skolevæsen efter særlige Skoleregulativer, som for Slesvigs Vedkommende udkom i Aarene 1795—1810 (Bredsted 1795, Egernførde 1799, Garding og Tønning 1800, Haderslev 1802, Tønder 1803, Burg 1804, Frederiksstad, Sønderborg, Aabenraa og Flensborg 1807, Husum 1810). For Landdistrikternes Vedkommende udstedtes der lignende Regulativer i Aarene 1798—1808 i Stiftets 11 Provstier, og der oprettedes i disse Aar i Hertugdømmerne ikke mindre end 440 »faste Skoler«. (Skoleregulativerne for Landdistrikterne udkom i følgende Rækkefølge: Flensborg Provsti 1798, Aabenraa 1801, Femern og Bredsted 1802, Sønderborg 1803, Husum, Tønder, Hütten, Gottorp og Ejdersted 1804. Haderslev 1808).

At Skoleregulativerne betød et stort Fremskridt, og at de for den Tids Vedkommende ligefrem var epokegørende, vil vi lige vise ved at gennemgaa Hovedlinjerne i et af Regulativerne, nemlig Skoleregulativet for Aabenraa Provsti. (Landdistrikterne) som udkom 1801.¹⁾

Det giver os et ganske godt Billede af Forholdene i Landsby-skolerne før og efter Adlers Indgriben. Regulativet bestemmer, at Forbindelsen med Sogneskolen ophører (§ 1). Tidligere skulde alle Børn gaa i Sogneskolen, hvor Degnen underviste; det overholdtes vistnok saa godt som intetsteds, da man i hver Landsby holdt en lejet Dreng eller Karl som Lærer. Nu skal hvert Sogn deles i et eller flere Skoledistrikter, og i hvert skal der bygges en Skole og sørges for Skolelærerens Un-

¹⁾ Trykt i Rendtorff, die schl.-holst. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. — Schriften des Vereins für Schl.-holst. Kirchengeschichte I Reihe, 2. Heft. Kiel 1902.

derhold. »Han skal have Græsret og Foder til i det mindste 1 Ko, desuden 3—5 Tdr. Rug og i Løn 30—60 Rigsd. efter Distriktets Størrelse«. (§ 2). Læreren skal altsaa fra nu af have sit eget Hjem og skal ikke »gaa paa Omgang« hos Beboerne. Den saakaldte »Skoleskilling« betales ikke mere. Skolehusets Bygning og Vedligeholdelse samt Jordtilliggendet skal betales af alle Ejere af Bol og Parceller, uanset om de har Børn eller ej. Skolelønnen skal derimod udredes af alle »i lige Dele af hver Husholdning«, men Lejehusfolk skal kun betale, naar de har skolepligtige Børn. (§ 6—7). Den hidtil brugelige Skik, at Skolebørnene hver Dag bragte nogle Tørv med, ophører, derimod skal der af Distriktet leveres 8 Læs Tørv aarlig. (§ 9). Lærerne maa ikke mere lejes af Beboerne selv, derimod indsættes de af Kirkevisitatorerne, og de faar deres Bestalling af Provsten (§ 13). Sognepræsten skal »flittigt besøge Skolen«, og der skal holdes Examen i hver Skole en Gang om Aaret »for at opmuntre Lærerne til større Flid og for at Forældrene kan vorde overbeviste om Børnenes Fremskridt i Lærdom«. En Gang om Maaneden skal Lærerne samles hos Præsten for at aflægge Beretning og for at angive Skoleforsømmelserne, for at Præsten kan formane Forældrene til at holde Børnene flittigt til Skole. Frugter det ikke, skal Skoleforsømmelseslisten indsendes til Visitatoriet. (§§ 17—19). Alle hidtilværende Lærere skal i 1801 møde hos Provsten til Examination, og »efter en omhyggelig Prøve« skal de dygtigste ansættes. (§ 20).

Alt dette tog sig jo godt ud paa Papiret. Men Regulativerne forberedtes under uheldige Auspicier. Thi da Adler gennem Overkonsistoriet paa Gottorp lod indhente Betænkninger i Sagen fra Provsterne, fik han just ikke opmuntrende Svar, ja selv de ivrigste blandt Oplysningspræsterne fraraadede Reformen, nu da Agendestriden havde skilt Præst og Menighed, og nu da Befolkningen havde erfaret, at den kunde vinde Sejr, naar man blot stod sammen.

Saaledes fraraadede f. Ex. Provst Posselt i Løjt (Aabenraa Provsti) indtrængende den paatænkte Reform just paa dette

Tidspunkt. »Man har jo erfaret, hvorledes den nye Agendes Indførelse vakte Sensation, og hvor trodsigt man modsatte sig Ordren fra allerhøjeste Sted. Bonden har erfaret, hvad han formaar at udrette ved enig Modstand. Og denne nye Indretning kostede ham ikke en Penning. Hvad vil der saa ikke ske, naar der skal bygges Skolehuse, og naar Skolernes Nyindretning skal foretages?«¹⁾

Provsten fraraader Regulativet, da »der vil blive blæst Al-larm«. Ogsaa Pastor Grauer i Hjordkær, en varm Beundrer af Adler, maner til Forsigtighed. Tidspunktet er højst uheldigt valgt, mener han. Thi »ved Regeringens Eftergivenhed er Bondens Mod vokset«. Præsten i Hellevad, P. Paulsen, mener ligeledes, at Tidspunktet er uheldigt valgt. »Nogle Aar tidligere havde man kunnet reformere Skolen, nu faar han kun »grobe und kränkende Begegnungen«, naar han vil tale Lærerens og Skolens Sag i Sognet.

Men Adler lod sig ikke afskrække, skønt den Slags Breve strømmede ind allevegne fra.

Hvad sagde nu Befolkningen til den nye Indretning, som selvfølgelig vilde blive betydelig mere kostbar for Sognene end den gamle Ordning med lejede Lærere.

I Aabenraa Amt skulde Forsøget først gøres. Og da det blev bekendtgjort i Amtet, at Skolevæsenet nu skulde indrettes efter det ny udkomne Skoleregulativs Bestemmelser, skyndte man sig at faa sendt Ansøgninger af Sted til Kongen »Om Befrielse fra en haardtruende og ødelæggende Fare« — som det hedder i et af Brevene. Man lovpriste den gamle Ordning i høje Toner og søgte at skildre det unødvendige, ja ødelæggende i at hidføre en Ændring heri, da det vilde være økonomisk ganske uforsvarligt.

Fra Klovtoft By skrives der f. Ex. i 1802.²⁾ »Fra ældgammel Tid har vi haft Ret til selv at vælge en af Provsten forud examineret Skolemester og selv at accordere med ham om hans

¹⁾ C II, 2, Nr. 397. Kiel. Dateret 9. Nov. 1798.

²⁾ C II, 2, 398, Kiel. — Betr. die Neueinrichtung der Landschulen in der Probstei Apenrade — L. Kloster.

Salær. Erfaringen lærte os, at vore Børn paa denne Maade fik de nødvendige Kundskaber. — Og denne Indretning er vel saa gammel som vor By selv. Men nu skal vi have et af Provsten udpeget Subjekt og yde ham Salær, som slet ikke staar i noget Forhold til disse fattige Byers Evne«.

Her rørte man ved det svage Punkt i den nye Lovgivning. Thi mange Landsbyer paa Hedeegnen var næppe i Stand til selv at bekoste nye Skoler og lønne Skolelærerne efter Regulativets Bestemmelser. I Maj 1802 fik Befolkningen i Amtet Afslag paa deres Ansøgninger, men det skabte ikke Ro eller Tilfredshed. Thi da de nye Lærere kom ud i Landsbyerne for at begynde Undervisningen, jog man dem bort samme Dag. Saaledes gik det f. Ex. Lærer Jes Nielsen fra Jægerup, der var sendt til Klovtoft og Hønkys. 1. Juni forsøgte han igen at tiltræde Stillingen som Distriktsskolelærer i de nævnte Byer, men han blev anden Gang »bei ihnen existieret«, (jaget bort) og i et Brev, som endnu er bevaret, beder han Amtmanden og Provsten om »ihnen (d. v. s. Beboerne) alle Ernstes zu befehlen, mich gleich bei Strafe der Execution anzunehmen«. Hele den vestlige Del af Amtet synes paa det Tidspunkt at have været »i gærende Uro, ja i Oprør«, og Provst Posselt søger at purre den noget ængstelige og hypokondre Amtmand v. Schmettau ud af Brøndlund Slot, thi — skriver han¹⁾ »nu er det paa høje Tid, at vi for Alvor søger at neddæmpe den vedvarende »Widersetzlichkeit u. Trotz«. »Tvangsindkvartering tjener vil ikke til andet end at gøre Befolkningen endnu mere opsætsig. Der findes vel heller ingen, som vil være Redskab hertil og risikere Liv og Lemmer.« Provsten er fortvivlet over disse Tilstande, og han ser ingen anden Udvej mere, end at belægge et enkelt Distrikt med Rytteri — f. Ex. Hønkys — »saa falder de trodsige Hoveder vel til Ro«. Adler havde nemlig lige meddelt Posselt, at Militæret for Tiden laa i Læk og Omegn »for at dæmpe Uroen om Skolevæsenet«, og at denne Forholdsregel havde haft god Virkning, da »al Opsætsighed og Uro dæmpedes«. Men v. Schmettau var træt af de

¹⁾ C II, 2, Nr. 398.

mange nervepirrende Stridigheder med Befolkningen, han lukkede sig inde og skrev sin Afskedsbegæring, og i Juni var Aabenraa Amt uden Amtmand. (v. Schmettau flyttede til Kiel, hvor han døde 1840.)

Hvad havde Folk da imod disse nye Skoleindretninger, som først skulde indføres i Aabenraa Amt. Ja, lad os høre Befolkningens egen Røst. Vi lader Bønderne i Høn-kys i Egvad Sogn fortælle os lidt om Forholdene dengang. De skriver 24. Sept. 1802 saaledes til Kongen: »Vi nødes til at give vor haart trykkende Omstændighed for Vor Allernaadigste Konge til Kiende. Den Nye Skoleindretnings alt for haardt paalagte Byrde Kand vi ikke bære. Vore Egne er jo meget slet og ringe. Vort Land er for 30 Aar siden delet, og der er ikke noget til en Skoleholder, og til Høebirring, da mangler enhver for sig, og at hyre, da er der næsten ikke noget at faae for Penger, og af den Aarsag saa maae vi afsætte Creaturerne, derfor bliver vores Land Aar efter andet ringere, og Indvaanerne blive med hinanden satte i slette og arme Omstændigheder. — — — Een af de største Gaarde her i Byen Kand ikke have paa Græs eller Foer mere end 2 eller i det Allerhøjeste 3 Hæster, og 4 eller 5 Stykker smaat snart fordervet Køer, og Et eller 2 Kalv, og saadant et Sted har lidet Rug eller Boghvede at selge, da vor Sæd bestaar af disse tvende Slags, det giver og saadanne Aar, at det ikke giver saa meget Boghvede, som til en Husholdning Behøves, og af saadan Gaard bør (skal) aarlig betales 16 Rdlr. Species og 8 Rdlr. Courant og i dette Aar 11—12 Rdlr. Magazin, dertil andre Afgifter, saa og til Kirke, Præst og Degn, og de ikke Kand blive betalt i Summa med 58 Rdlr. og de mindre Gaarde, som ere de fleste, og have Børn og Gamle folk og Kand mange Aar Aarlig fortære alt deres Korn, at der er ikke over 1 eller 2 Tønder Rug at sælge — — —

Vi har Aarsag at spørge: Hvorfra skal vi tage Penger at betale den fast satte Skoleholder med og Penger til at købe Land og bygge Huus for, og til Korn og Smør, da enhver

iblandt os maa nødvendigvis købe dette Smør,¹⁾ som vi skal give Præst og Degn, og til samme Tid at betale Smør til en Skolemester, er os umulig, da vi ikke kand det, om vi self æder det tørre Brød. — — — Vi vil »hellere som tilforn self leje os en god examineret Skolemester, saa har vi jo derved ingen Familie at underholde, denne Familie er os jo ikke eller vor Ungdom nyttig men en trykkende Byrde. Vi har det fremfor saa mange andre her i Apenrade Amt saa magert og ringe.

Vor Elskværdige Konges tro og hulde Undersaatter med Ære, Gods, Liv og Blod«.

Brevet giver os tillige et Billede af de økonomiske Forhold i en nordslesvigsk Hedeegn omkring ved Aarhundredskiftet. Og selv om der ikke er sparet paa den klynkende Tone, saa viser det Materiale, vi har til Raadighed, dog tilfulde, at »der er ikke noget til en Skoleholder«. Og disse Mennesker kunde med god Grund spørge: Hvorfra skal vi tage Penge til at betale Skoleholderen med? Og dog var dennes fastsatte Løn vel nærmest Existensminimum.

Saaledes blev Aabenraa Amt faa Aar efter Agendestriden atter Skueplads for et nyt Tovtrækkeri mellem Befolkning og Myndighederne. Og efter Amtmand v. Schmettaus Bortrejse førtes Kampen ind i en ny Fase. Conrad v. Blücher, en energisk og bondevenlig Mand, blev Amtmand, og han saa snart, at »ved de sædvanlig anvendte Midler som Bøder, Udpantning etc. kan man ikke tvinge Befolkningen til Lydighed mod Deres Majestæts Befalinger.«²⁾ Derfor griber den nye Amtmand til det sidste Middel, han søger om Tilladelse til at rekvirere Militær som Hjælp. »Thi — skriver han — de (d. v. s. Landbefolkningen i Aabenraa Amt, særlig i Hønkys, Nr. Hostrup, Klovtoft, Vollerup o. fl. Steder) foragter enhver Trussel, og er fast besluttet paa ikke at modtage en ny Skolelærer i deres Byer«.

¹⁾ Saa længe der ikke var bygget Hus til Læreren skulde han have et vist Antal Pund Smør fra hver Gaard.

²⁾ Concept, vistn. Januar 1803, C. II, 2. Nr. 398, Kiel.

I Februar 1803 sendte Amtshuset saa Bud til Oberst v. Düring i Haderslev om at sende Rytteri til de oprørske Landsbyer, og det ankom 12. Februar under Anførsel af en v. Ziegesar. »De urolige Landsbyer« belagdes nu med »Indkvartering i Hus ved Hus for at undgaa Opløb, Sammensværgelser og Udskejelser.«

Samme Dag kunde Blücher indberette til Kancelliet, at »straks var Lydighed til Stede«, og at alle andre Distrikter nu ogsaa gav efter og vedtog at betale Bøder, men paa Grund af Befolkningens store Fattigdom ønskede Amtmanden, at Bøderne blev eftergivet.

Naar Nøden var størst, henvendte Sønderjyderne sig altid til deres Konge. Og sidst i Januar sendtes endnu en Bønskrivelse til Kongen »Om Befrielse fra den haardttruende og ødelæggende Fare«.

»Vi trues af de gode Kirkevisitorer med Rytterer. som skal plage og tvinge os« — hedder det i Ansøgningen, og man skildrer endnu engang den store Fattigdom i Amtets Hedeegne, og det ringe Udbytte, som Landbruget giver. »Den største Gaard i Byen, (Hønky's) Kand ikke udsaa i Landet, over 9 Tdr. Rug, af dend Sæd bestaar vor Indkomst, deraf Kand vi ikke høste 3 Fold igjen — og vi har hverken Skau heller Mose og icke det saakaldte Mergel til at forbedre vort Land med.«

Resultatet blev altsaa, at Befolkningen maatte bøje sig, og det nye Skoleregulativ blev indført. Man kunde nu ikke mere »accordere med en Lærer« og antage den, som havde det billigste Tilbud. — I Aarene 1802 og 03 byggedes de nye Skolehuse enten i selve Landsbyen eller — som oftest — ude paa »den vilde Mark« mellem 2 eller flere Landsbyer. I Ø. Løgum Sogn byggedes Skoler i Hovslund og i Rugbjerg — Nr. Jarup, »de kostede hver 1200 Mark, og begge blev saare slet byggede, »fordi den fordærvelige Skik blev anvendt at sætte Arbejdet til Underbud«, skriver Pastor Kier i sin Sognehistorie. Det ene af disse Skolehuse staar dog endnu.

Alle de hidtilværende Lærere blev i de samme Aar examinerede af Provsten, og de dueligste blev ansat som Distrikts-

skolelærere. Resultatet af denne Prøve faldt som oftest daarligt ud, men da der endnu var stor Mangel paa Seminarister, maatte Visitatoriet nøjes med de gamle foreløbig. Examinerne omfattede Fagene: Religion, Regning, Skrivning og Kateketik.

Hvor daarligt det stod til med Lærernes Visdom og Evner, viser følgende Exempler, som kunde forøges med mange andre.

Chresten Bossen i Vesterterp.

- I Kristendom: yderst daarligt.
- Katekismus: ganske daarligt.
- Regning: maadeligt.
- Skrivning: meget maadeligt.

Johs. Ewald i Ø. Løgum, 34 Aar.

- I Kristendom: meget maadeligt.
- Katekismus: yderst daarligt.
- Regning: godt.
- Skrivning: maadeligt.

Flertallet af de Lærere, Bønderne havde lejet til Klipskorne, blev nu Distriktslærere, i Regelen i andre Byer, men de vandt næppe noget udover, at de fik en ny Titel. Thi Befolkningen tog selvfølgelig ikke vel imod dem efter de udstaaede Stridigheder, og mange Steder led Lærerne under Beboernes passive Modstand mod de Adlerske Skoleregulativer. Det gik ud over de stakkels Lærere, og det har ikke været rart at sidde som Skolelærer i Aabenraa Amts Landsbyer i de Aar. Heller ikke økonomisk havde Lærerne vundet stort ved de nye Forhold, thi i Landsbyerne sørgede man for, at Lærerens Løn, som delvis bestod af Naturalier, blev saa ussel som muligt. Og den Jord, som han fik anvist, hørte til den daarligste og mest ubrugelige paa Udmarkerne. Det var da ikke underligt, at Adler modtog den ene Klage efter den anden fra Lærerne. Lærerne havde Krav paa Jord til »mindst en Ko og nogle Faar«, men hvad hjalp det, naar han fik anvist nogle Mosehuller eller en øde Hedestrækning som »Skoleland«.

Om Skolens Jord i Gjenner skriver Lærer Mathiesen f. Ex. i en Klage til Adler.¹⁾ »I den herværende Skolelykke findes et

¹⁾ C II, 2, Nr. 407, Kiel. Brevet dateret 6. Dec. 1813.

stort Stykke Mose, omtrent 2 Tønder stort, det skulde være »Græsland«, men er hertil ganske ubrugeligt. Thi det hele bestaar af et stort Morads »med saakaldte Føhntotter, smaa Bjerge med langt ubrugeligt Mosegræs og bevokset med Lyng, indimellem opfyldt af Sump og Vand, saa at næsten intet Kreatur kan gaa der.« Møjsommeligt har han maattet opdyrke noget Hedeland, og han har selv samlet mange Læs Sten. Alle i Byen er Modstandere af Skolen, og Øvrigheden maa tvinge Byens Folk til at udføre den mindste Reparatur.

En anden Lærer, Søren Eliassen Holm i Rugbjærg, klager lige saa ynkeligt. Hans »Skolejord« hører ligeledes til Landsbyens daarligste, og han maa til Stadighed holde det hele under Ploven, »hvis jeg ikke i Løbet af to Aar vil se det hele forvandlet til Hede«. Kun 2 Tdr. »Græsjord« er henlagt til Skolen, »og det kan umuligt føde en Ko, da man i Rugbjærg maa have 30 Tdr. Land til 8 Køer«. Det meste af Aaret har Familien ikke Mælk i Huset, og ingen vil sælge ham noget. »At spise tørt Brød med Vand til og endda knap kunne faa nok af det til at mætte sig med! Nej det er dog for galt« udbryder den stakkels Mand.¹⁾

Kort forinden havde den samme Mand i Forening med en anden Lærer indgivet en lignende Klage til Generalsuperintendenten. Den er offentliggjort af Dr. Achelis,²⁾ og da den ikke blot viser os Befolkningens passive Modstand mod Skoleregulativerne, men ogsaa er af kulturhistorisk Interesse, citerer jeg lidt af Skrivelsen.

»Hoy-værdige Fader og Foresatte!

Nøden driver os undertegnede til i Dybeste underdanighed at forestille Deres Højværdighed følgende Klage: De veed af regulativet vore indkomster, hvilke, beregnet, næppe udgjør det hvad nu til tids gives en Soldat! — og deraf skulle vi med Kone og Børn Leve! i Fald at Skolelæren skal og bør være vores Hovedsag. Dette gjør, at Skolemesteren, som skulde være de værdigste Lemmer af de gemene, maa e

¹⁾ Brevet dateret 2. Juni 1808.

²⁾ Sønderj. Maanedsskrift III p. 154 f.

gjøre sig til de Elendigste Betlere, bestille de nedrigste Arbejder for til nød at kunne Leve! De unge, som nylig har begyndt, trykker Nøden endnu ikke saa hart, saasom disse endnu ingen synderlig Huus-Familie har. — Men os!

Skal vi leve saa maa vi have Sæd, og skal vi græsse, saa maa Landet Ploges og besaaes, thi ellers er det om fiire Aar forvandlet til en Lynghede, NB. især paa vore magre Egne o. s. v.«

Skoleregulativerne bragte saaledes foreløbig kun lidet glædelige Resultater, og dog var Adlers Arbejde paa dette Omraade af overordentlig stor Betydning. Men Befolkningen forstod ikke, at Adler her virkelig arbejdede med en stor Sag, som fortjente Velvilje i Stedet for Trods og Uvilje. Lærerne led mest derunder, og der er lidt og sukket meget i de nybyggede, ganske pyntelige, men fattige Skolehuse. Og Fattigdommen blev større endnu ved Beboernes Boykot.

En saa betydelig og kyndig samtidig som P. Kier i Ø. Løgum skriver om Skoleregulativerne — efter at have fortalt om den Skæbne, de fik i hvert Sogn: »Saaledes var de nye Skoleindretninger lidet glædelige, og var der heller ikke Tilfredshed dermed, siden man fandt, (mente) at Børnene ikke lærte mere, end tilforn, da Skolerne ej vare saa kostbare. Jeg stræbte imidlertid efter Evne at danne Skolelærerne og at forbedre Indretningerne. Saaledes udarbejdede jeg en Læsetabelle, som de indførte, og jeg forandrede efter Omstændighederne. Man begyndte nu at undervise lidt i Jordbeskrivelse (Geografi), da min Lærebog i Verdensbeskrivelse udkom og i Naturhistorie. Men desværre, denne Egns Beskaffenhed tillod ikke Forældrene at sende Børnene flittigt nok i Skole, saa at sligt ogsaa kunde læres. Og da nu nye Skatter kom, og Krig trykkede, saa kunde Skolens Forbedring heller ikke virke det gode, man ventede sig deraf.«¹⁾

Med de Adlerske Skoleregulativer — som for Resten ikke var ganske ens i de forskellige Provstier — var der skabt en fast Ramme for Ungdommens Opdragelse og Tilegnelse af

¹⁾ Ø. Løgum Sogns Historie, MS; tilhører Gdr. Rasmus Callesen i Lerskov.

Kundskaber, og dog var det kun et foreløbigt Skridt. Maalet var et virkelig organiseret Skolevæsen, ja man fristes til at bruge et moderne Ord: et *ensrettet* Skolevæsen. Naar Skolen stilles i en politisk eller aandelig Idees Tjeneste, maa den nødvendigvis blive mer eller mindre »ensrettet«. Skolen skulde være Rationalismens Pioner, ikke blot i Købstæderne, men ogsaa ude paa den fattigste Hedeegn. Men netop i de fattige Egne kneb det mest med at faa oprettet »faste Skoler«, thi der lagde økonomiske Hensyn næsten uovervindelige Vanskeligheder i Vejen. Befolkningen kunde i Virkeligheden her — »paa Grund af Egnens Skarphed« — hverken overkomme at bygge Skoler eller forsørge en Skolelærer og hans Familie.

Trods alle Bestræbelser blev alt her ved det gamle. I Fjorde drog f. Ex. Lærer og Skolebørn endnu i 1813 igennem Byen for at slaa sig ned i det Hus, hvis Tur det var »at beherske Børn og Lærer i en Uge«. Og i Landsbyerne Stoltelund og Broderup i Tinglev Sogn fandtes stadig den gamle Tids Schola ambulatoria, endnu i 1814 kaldes Læreren der »ein Mietling« (han var lejet af Bønderne), som fik Føden »paa Omgang«. (Wandeltisch).¹⁾

I Aarene før og efter Aarhundredskiftet var Hertugdømmernes Skolevæsen altsaa i Støbeskeen. Det var ikke blot de aarhundredgamle ydre Former, som faldt, men ogsaa Skolens Arbejde og Maal blev et andet. Pietismens Skoleideal blev afløst af Rationalismens. Skolen skulde ikke mere være Kirkens ancilla men »Oplysningens«.

Ogsaa dette Hverv lagde Udviklingen i Adlers Haand. Skoleregulativerne var Indledningen, Skoleloven af 1814 Slutresultatet.

»Almindelig Skoleforordning for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten« blev, nationalt set, — en skæbnesvanger Lov. Den har — som vi siden skal se — i høj Grad været medvirkende til, at Syd- og Mellemslesvig gik tabt for Danmark. Men — og det skal straks betones — det var ikke Adlers Skyld. Ad-

¹⁾ Pastor Schmidt i Tinglev, Visitatsindberetn. 1814, Kiel.

ler viste sig ogsaa her som den danskvenlige, tyskdannede Helstatsmand. Vi vil straks vise det, men først nogle Ord om Lovens Tilblivelse.¹⁾

I Foraaret 1804 udgik fra Tyske Kancelli en Skrivelse til Overkonsistoriet paa Gottorp om, at »Kongen havde besluttet, at der skulde affattes en almindelig og overalt i Hertugdømmerne gældende Skolelov, som skulde afløse de interimistisk gældende Skoleregulativer. Arbejdet med at affatte Udkastet blev overdraget Generalsuperintendent Adler, og i November samme Aar afleverede han dette til Overkonsistoriet (»Entwurf einer allgemeinen Schulordnung für die Herzogthümer Schleswig und Holstein.«) Ogsaa dette Udkast maatte tilbagelægge en lang og besværlig Vej, inden det 24. August 1814 blev forelagt Frederik VI. til Underskrift.

I det store og hele blev Adlers Udkast ophøjet til Lov, men paa et enkelt væsentligt Punkt foretoges en Ændring. Begge Overkonsistorier samt den holstenske Generalsuperintendent J. L. Callisen²⁾ havde ganske vist mangt og meget at kritisere, men det meste i denne Kritik forekommer os nu ret betydningsløst. Kun paa et Omraade var Kritikken skarp og tillige berettiget, nemlig hvor den gjaldt Forslagets religiøse Tendens, det rationaliserende og religiøst udvandede Præg. Her stod to saa forskellige Mænd som Callisen og Provst Fock, Kiel, sammen,³⁾ idet de begge krævede en kristen Børneopdragelse i en kristen Skole. «Eet ligger mig fremfor alt paa Hjærte, skriver Callise i sin Betænkning til Forslaget, at Skolens Hovedhensigt i den nye Plan ligesom i de ældre Skolelove skal være, at Ungdommen føres til kristelig Erkendelse, Sindelag og Opførsel. Jeg er efter 40-aarig redelig Bestræbelse for at bidrage til Ungdommens Oplysning i mit kære Fædreland graanet under den Erfaring, at den gavnligste Undervisning gives, og Ungdommen

¹⁾ Acta A. XVIII Nr. 450 i Kiel, Oversigt hos Rendtorff, a. S. p. 316 ff. Skolelovens Ordlyd sammesteds p. 144—177.

²⁾ Født 1738 i Preetz, Præst i Zarpen, Pløn og Oldesloe, 1792—1806 Gen.-Sup. over Holsten. † 1806, hvorefter Adler ogsaa overtog Superintendenturet over Holsten og beholdt det til sin Død i 1834.

³⁾ J. G. Fock, Provst i Kiel 1810—35. Rationalist.

bliver bedst forberedt til Livet der, hvor man bygger paa denne Grundvold«.

Selv Rationalisten Provst Fock slutter sig ganske hertil, idet han vel alligevel paa det Tidspunkt øjner Rationalismens ødelæggende Følger: Opløsningen af Kirke og Moral. »Det er højst vigtigt, at det udtales i Skoleloven, at Skolens Maal maa være: Ved Undervisning og Exempel at opdrage Børnene til retskafne Kristne«. Han forlanger, at Luthers Katekisme skal danne Grundlaget for Religionsundervisningen i Skolen. »Vi er næsten naaet saa vidt nu, at vor Ungdom i Byerne ikke kender den.¹⁾ »Was hilft es, wenn unser Vaterland viel Aufklärung, aber wenig Christenthum hat. Durch die Schulen vorzüglich muss den Verwüstungen im Reich unseres Heilandes Einhalt geschehen. — — Mehr Wärme u. Eifer für ächtes Christenthum bei unseren Schullehrern, in deren Händen die Nachkommenschaft ist — det er et af de vigtigste Krav, som maa stilles, naar vi atter skal naa til en bedre, en kristelig Tænke-maade. Vi Præster formaar det ikke alene.«

Den Kritik af Skolelovsforslaget, som her kom til Orde, maa have gjort Kancelliet betænkelig, thi først i 1809 tog man atter Sagen op, idet man tilstillede Adler Konsistoriets Betænkninger. Her vil det føre for vidt at gaa nærmere ind paa den øvrige Kritik og Forslagets senere Skæbne. Vi vil kun ganske kort gøre Rede for Lovens Indhold og den Betydning, den fik. Adler delte Skolerne i 3 Kategorier: Latinskoler, Borgerskoler og Landsbyskoler. Alle Latinskoler skulde herefter nedlægges med Undtagelse af 4 i Slesvig (Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig) og 5 i Holsten (Gymnasiet i Altona, Latinskolen i Glückstadt, Pløn, Meldorf og Kiel). Et af Konsistoriets Medlemmer havde foreslaaet at gaa endnu mere radikalt til Værks, idet han kun ønskede at beholde 3 i Holsten, ja, han foreslog

¹⁾ Hvad hjælper det, naar vort Fædreland har megen Oplysning, men kun liden Christendom?

Ved Skolernes Hjælp maa Ødelæggelsen i Guds Rige kunne standses.

Mere Varme og Iver for ægte Christendom! Det maa kræves af vore Skolelærere, i hvis Hænder Efterslægten er.

endogsaa, at Universitetet i Kiel skulde nedlægges, og de Penge, som herved kunde spares, skulde bruges »til Bedste for fædrelandske Skoler«. — Alle de andre »Latinskoler« degraderedes til Borgerskoler, men de særlig flinke Elever kunde her ved Privatundervisning hos Rektor — han skulde nemlig være akademisk uddannet — forberedes til Latinskolernes højere Klasser. (§ 42). Undervisningen skulde begynde med det 6te Aar. Skolerne skulde have uddannede og fastansatte Lærere, Latinskolernes Lærere og Rektoren ved Borgerskolen skulde have filologisk (i hvert Fald Latinskolernes 2 øverste Lærere) eller theologisk Embedseksamen fra Kiel.

Hvad der interesserer os mest i denne Sammenhæng er at se, hvorledes Oplysningstidens Mænd søgte at løse det sproglige Problem, som ogsaa trængte sig paa, da Lovforslaget jo skulde udarbejdes for et tvesproget Land. Som vi i det foregaaende har vist, havde der lydt stærke Røster i Mellem- og Syd-Slesvig om mere og bedre Danskundervisning.¹⁾

Hvilke Hensyn tog Adler og Rescensenterne nu hertil? Med Undtagelse af visse Dele af Købstadbefolkningen var Slesvig jo endnu paa det Tidspunkt et næsten helt dansktalende Land. Men netop paa det Punkt er Skoleloven af 1814 underlig tavs. Loven omfatter 77 §§, men kun i een (§ 68) berøres Undervisningssproget, og tilmed kun i vage Vendinger. Men et og andet vedrørende dette for Slesvigs senere nationale og kulturelle Udvikling saa betydningsfulde Spørgsmaal er dog blevet drøftet bag Kulisserne. I alle Latinskolerne skulde Tysk være Undervisningssproget, og Undervisningen i de klassiske Sprog blev her selvfølgelig Hovedopgaven. Men Lovens § 16 bestemmer, at der ogsaa skulde undervises i Dansk og Fransk. »Undervisningen i Dansk skal fortsættes gennem alle Klasser«. I de nævnte Sprog skal Disciplene i det mindste naa saa vidt, at de med Færdighed kan oversætte fra Dansk til Tysk og fra Tysk til Dansk, (og Fransk til Tysk). Men — hedder det saa videre — »Øvelserne i at tale Dansk og Fransk

¹⁾ Sønnerj. Aarb. 1934 p. 49 ff.

forbeholdes Privatundervisningen lige som det at lære Engelsk, Italiensk eller andre levende Sprog«. I § 18 (Taleøvelser og skriftlig Stil) havde Adler oprindeligt nærmest stillet Dansk og Tysk paa lige Fod, idet Øvelserne skulde omfatte begge disse Sprog. Hertil bemærkede Overkonsistoriet imidlertid, at »Tysk og Dansk maa ikke — som her er sket — ligestilles i Latinskolen. Eet Sprog maa være Modersmaalet, og det er i Hertugdømmerne Tysk, ligesom Dansk er det i Danmark.« Resultatet blev saa, at Tysk blev eneraadende. Man var ængstelig for en indgribende Forandring, og den religiøse og nationale Universalismes Talsmænd havde ikke saa meget som en Gnist af folkelig Sans.

For Borgerskolernes Vedkommende gik det ikke bedre. Ogsaa her tier Skoleloven, naar Spørgsmaalet er om Undervisningssprog, og om der skal undervises i Dansk. Det tilføjes dog en passant, at der udenfor Timerne kan undervises i Dansk — ligesom i Fransk. Aarsagen til denne Tavshed finder vi i følgende meget talende Bemærkning til Udkastet, som fremsættes her i sin Helhed: »Die Entscheidung der Frage, ob auch die dänische Sprache in den Schulen gelernt werden soll, wird von dem Beschluss in Hinsicht der Einführung der dänischen Sprache überhaupt, abhängen. Ich habe daher, — da diese Frage bis jetzt noch unentschieden ist, über den Gegenstand überall nichts bemerkt. Soll die dänische Sprache in einigen Distrikten des Herzogthums nicht eingeführt werden, dann mögte wohl dieser Unterricht als eine Nebensache getrieben werden, ebenso wie französisch.«¹⁾

Adler har altsaa her stillet sig afventende. Det er i hvert Fald næppe hans Skyld, at Skoleloven af 1814 senere i Tiden blev et Fortrykningsmiddel af høj Rang. Her staar vi atter overfor et af de mange »Hvorfor«, som vor nyere nationale Hi-

¹⁾ Afgørelsen af Spørgsmaalet om, hvorvidt Dansk skal læres i Skolerne, afhænger af den Beslutning, som tages m. H. t. Indførelsen af det danske Sprog overhovedet. Da dette Spørgsmaal hidtil er uafgjort, har jeg i det hele intet bemærket herom. Skal det danske Sprog i nogle af Hertugdømmets Distrikter ikke indføres (i Borgerskolerne), saa er det bedst, at Undervisningen i Dansk betragtes som en Biting ligesom Undervisningen i Fransk.

storie er saa rig paa. Hertugdømmernes øverste Embedsmænd var dengang saa vist ikke Hadere eller Fjender af dansk Sprog og Kultur: Tværtimod. Adler selv har sikkert været villig til at give Dansk store Indrømmelser i den nye Skolelov. Var hans oprindelige Synspunkter trængt igennem, havde Slesvigs nyere Historie vel nok formet sig ganske anderledes.

Den tredie Gruppe af Skoler var *Almueskolerne*. Om Undervisningssproget hedder det her i Lovens § 68: »I de tyske Skoler skal Undervisningen ske i det højtyske Sprog, i de danske Skoler skal der naturligvis blot tales Dansk.« For en Nutidsbetragtning ser dette jo egentlig ganske selvfølgelig ud, men Lovens Ord indeholder her et meget vagt og uklart Udtryk. Thi hvor langt naaede »de danske Skoler?« Hvor langt mod Syd strakte de sig? Det angives nemlig ikke i Lovens definitive Ordlyd. Oprindeligt var der tilføjet følgende klare Ord om »de danske Skoler«, hvor langt de skulde naa mod Syd: »overalt (allenthalben) hvor der tales Dansk«, d. v. s. saa godt som hele Slesvig. Denne Sætning kom imidlertid ikke med i Skolelovens § 68. Hvad har det ikke kostet Danmark? Ordlyden blev: In den dänischen Schulen des Herzogthums Schleswig wird — wie es sich versteht — blos dänisch gesprochen.« (I de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig tales der selvfølgelig kun Dansk). Frederik VI' berømte Reskript udkom 1810, altsaa paa et Tidspunkt, da Skoleloven for de følgende Hundrede Aar endnu var under Forberedelse. Var Kongens Tanker kommen til at præge Loven — og Adlers og mange andre Tanker gik i samme Retning — saa havde det meste af Slesvig faaet dansk Undervisningssprog i 1814. Følgerne havde været uoverskuelige.

Nu fortolkedes Begrebet »de danske Skoler« saaledes, at de kun omfattede det Omraade af Slesvig, hvor Kirkesproget var Dansk, d. v. s. det nuværende Nordslesvig med Undtagelse af Bov og Ubjerg Sogne.

Flensborg - Tønderlinjen trækkes nu i 1814 skarpt op. Hidindtil havde den været ret udflydende, idet der enkelte Steder i Mellemslesvig ogsaa prædikedes paa

Dansk, i hvert Fald havde Bøndernes lejede Skolemestre ogsaa undervist paa Dansk her og der i det Omraade. Men efter 1814 ophører det. De nuværende Grænsestene sættes 1814.

Hvorfor? Fordi Rationalismen i Hertugdømmerne — Datidens Internationalisme religiøst og nationalt — ofrede »Hjærtet« til Fordel for »Hjernen«, og da Hjærtet krævede sin Ret og fik den, — var det blevet tysk. Rationalisterne forstod nok at skabe ydre Rammer, ogsaa for Skolen, — men det var ogsaa alt.

Saaledes forkludredes Sønderjyllands Skolevæsen i denne aandsforladte Tid. Adler havde utvivlsomt ønsket danske Skoler overalt i Nord- og Mellemslesvig (paa Landet). Han fik ikke hin betydningsfulde Sætning med i Skolelovens endelige Ordlyd, og Resultatet blev senere, at Kirkesprogets Grænse nu ogsaa blev Skolesprogets Grænse, og blev en ny Folkegrænse.

Det er næppe Enkeltmands Skyld. Det er Tidsaandens Skyld. Rationalismens Skyld. »Hjernemenneskenes« Skyld, som altid med deres grove Hænder ødelægger alt det, som ikke kan ses med Øjnene og ikke lader sig fange af Menneskehænder.

En ensartet Skole var Rationalismens Maal. Man naaede det Maal.

Og Resultatet?

Det Slægtled, som efter 1814 gik i Rationalismens ensrettede Skole, blev helt det modsatte af, hvad dets Fædre havde været. Netop det Slægtled blev grebet af en religiøs Vækkelse, og netop det »vaagnede op« og blev et nationalt Slægtled. Historien viser os altid, at en aandelig Tvangsfodring skaber dybe Kløfter mellem to Slægtled. Chr. Paulsen blev 12 Aar gammel sendt fra Flensborg til Ærkerationalisten Salzmanns Opdragelsesinstitut i Schnepfenthal i Sachsen-Gotha, og han blev alt andet end en af Internationalismens Asfaltlitterater. Han blev netop hint nye Slægtleds Vejleder.

C. Kirkeligt Forfald og moralsk Opløsning i Hertugdømmerne.

Skoleloven af 1814 er egentlig Rationalismens sidste store Fremstød i Hertugdømmerne. Thi i det følgende Aar fik Bevægelsens Mænd nok at gøre med at holde sammen paa Stumperne, man styrede imod Katastrofen, Bevægelsens aandelige Falliterklæring.

Allerede ved det gamle Aarhundredes Slutning havde en og anden af de mere klartskuede blandt Rationalisterne øjnet den truende Opløsning i Kirke, Folkeliv og Moral, men nu i Begyndelsen af Aarhundredet blev det aabenbart for alle, som vilde se, at

»Wie es nun ist auf Erden
also soll es nicht sein.«¹⁾

Saaledes sukker en velmenende Mand i Flensborg i 1798, han er ved at miste Tilliden til Rationalismens højtflyvende Planer og Tanker om «et Paradis paa Jorden», som kunde oprettes, naar blot den menneskelige Hjerne blev fyldt med et tilstrækkeligt Kvantum Kundskab. Det var jo Bevægelsens klippefaste Overbevisning, at Livsudviklingen i Verden betegnede en opadgaaende Linje, og at denne Linje just nu skulde stige saa stejlt og højt som aldrig tidligere i Historien, fordi man havde sat Hjernen i Hjærtets Sted — og saa opdagede man først langsomt, saa lige med et, at det er Dæmonernes Rige, som behersker Menneskene. »Iblandt os tager sædelig Fordærvelse Overhaand, og Ungdommens Forvildelse stiger til det højeste«, skriver den førnævnte Flensborger, og hans Erfaringer gik ud paa, at hverken Politi eller Skolevæsen kunde dæmme op mod denne hurtigt voksende Tøjlesløshed. »Som det er nu, kan det ikke vedblive at gaa«, tilraabte han Samtiden.

Stod det da saa galt til?

Vel stod Kirkerne tomme, men til Gengæld arbejdede Sko-

¹⁾ Freimüthige Beurteilung über die Mängel u. die Ausbesserung der Schulanstalten in Flensburg. 1798.

len paa at føre Befolkningen ind i Dydens Rige, og man levede i en gylden Tid.

I det ydre saa det saare godt ud. En gylden Regn faldt over Hertugdømmernes Købstæder og fede Egne, thi hin »gyldne Tid«, som nogenlunde falder sammen med Rationalismens Tidsalder, betegner den stærke økonomiske Opgang, først og fremmest betinget af de høje Priser paa Landbrugsprodukter. Allerede ved Midten af det attende Aarhundrede var en almindelig Prisstigning begyndt, den tog stærkere og stærkere Fart ved Aarhundredskiftet og fortsatte i et bestandigt hurtigere Tempo i de følgende Aar. — Præsten i Ø. Løgum, som i mange Aar førte Regnskab over sin Præstegaards Indtægter og Udgifter, noterer i 1815, idet han ser tilbage til den gyldne Tid, at i 1786 kostede en Td. Rug 6 Mk., i 1805 11 Mk., »senere i visse Aar helt op til 21 Mk.« Paa de andre Kornsorter og paa Flæsk og Smør var Stigningen dels den samme, dels endnu højere. Prisstigningen paa Varer betød selvfølgelig ogsaa Prisstigning paa Landbrugsejendomme, og det medførte atter, at man fik lettere Adgang til Laan, kort sagt: Pengene kom og gik let i disse Aar.

Ligeledes blomstrede Handelen som aldrig før, dels fordi en Del Toldafgifter, Toldskranker og Licenser ophævedes, dels førte Transithandelen (en Følge af de politiske Konjunkturer, bl. a. engelsk Blokade af Elben) en ny Guldstrøm ind over Hertugdømmerne. Store Varemængder, som før gik direkte ad Elben til Hamborg, blev nu udlossen i Tønning og Husum, hvorfra Transporten saa gik videre paa Vogne over Itzehoe. Ogsaa Bønderne tjente godt herved, da der krævedes et Utal af Vogne. Men den store Fortjeneste lokkede mange bort fra Jorden, saa de forsømte deres Gaarde og satte baade Sundhed og Fortjeneste til under den omflakkende, demoraliserende Tilværelse.

Her skal denne Udvikling ikke følges videre.¹⁾ Vi minder blot om, at Napoleons Toldsystem, der brat afbrød Datidens Gullach-Periode, ramte Hertugdømmerne haardt, og Danmark

¹⁾ Gode Oplysninger faas i Rubins og Axel Linvalds offentliggjorte Studier.

kunde ikke i Længden udholde at importere ubegrænsede Vare-mængder uden til Gengæld at maatte udføre sine Varer, det førte saa til den store Indførselsforbudslov af 23. 5. 1812. — Vi ved, at »den gyldne Tid« tog en Ende med Forskrækkelse. I 1813 faldt f. Ex. Priserne paa Landejendommene i Hertugdømmerne med 75 pCt.¹⁾ og Panthaverne reddede kun ved Moratorium den sidste Fjerdedel, Handelsflaadens Drægtighed halveredes, og ved Rigsbankhæftelsen (Statsbankerotten) blev der indført en Førsteprioritet paa al Ejendom, den skulde forrentes med 6½ pCt. i Sølv. Samtidig med al denne økonomiske Elendighed okkuperede et stort russisk Korps Holsten, og Kosakkerne strejfede igennem Slesvig helt op til Vonsild.

I alt dette var Rationalismen selvfølgelig uden Skyld; men i dens Kølvand fulgte Materialismen i sin groveste Form, Nydelsessyge, Luxus, Usædelighed, og hvad dertil hører. Hvad havde Rationalismen nu at sige Menneskene i disse Aar, da alt det ydre ramlede sammen? Og havde Befolkningen Rygrad nok til at kunne taale dette økonomiske »op og ned«? I disse Aar afslørede hele Hulheden i Rationalismens mange store Ord. Nu skulde man til at tære paa de indre Reserver, og nu viste det sig, at der var ingen. Hvor blev »Borgerdyden« af, og »Sansen for Almenvellet« og »Paradiset paa Jorden«. — Tiden prægedes af en uhyggelig Modsætning mellem Overflod og Trang, mellem Luxus og Nød. Mange ubemidlede blev pludselig rige i disse bevægede Aar, idet de kom til Penge ad mange Krogveje (Kaperi, Transithandel, Smugleri etc.), hvorimod Folk med faste Indtægter, og de som levede af en Pension eller af Renten af deres Penge, pludselig blev ludfattige. Og midt i al den Elendighed stod Rationalismen hjælpeløs, thi dens skønne Teorier slog ikke til. Den økonomiske Fallit afslørede tillige en aandelig Bankerot af uhyrlige Dimensioner, den havde længe været latent tilstede, nu blev den aabenbar for alle. En saa uhildet og sagkyndig samtidig Iagttager som Rist²⁾ karakteri-

¹⁾ Rubin p. 403.

²⁾ II p. 139.

serer den aandelige og økonomiske Bankerot saaledes: »Papirpengenes fuldstændige Værdiløshed, Aager, Nød, nye Skatter, Tvangslaan, al Slags Svindel, Jødeindflydelse, Kapervæsen, Korruption, dyb Demoralisation i alle Klasser, fuldstændig Forvirring og Løsning af alle moralske Baand allevegne«.

Vi vil se lidt nærmere paa Rationalismens Fallitbo.

1. Kirke og Moral i Opløsning.

De tomme Kirker og den religiøse Ligeegyldighed, som bredte sig videre og videre, virkede ikke straks nedslaaende paa Rationalisterne. Man undrede sig kun over, hvordan det kunde ske, nu da man havde læmpet sig saa meget efter Tidsaanden, at Evangeliet var forsvundet fra Gudshusene. Det nye Aarhundrede havde man hilst som Oplysningens skønne Morgenrøde, hvor »den sande Religion« (Rationalismen) Haand i Haand med Dyden, som man mente fulgte i dens Fodspor, vilde føre Menneskeslægten til den sande jordiske Lyksalighed.

»O, alt Oplysningens Morgen sig herligt udbreder,
Sandhed Vankundighedsnat ved sin Fakkelt adspreder.«

Saaledes lød det ved Aarhundredskiftet, men snart sporedes en forunderlig mat og næsten modløs Stemning. Rationalisterne forstod vel at tømme Kirkerne, men »Dyden«, som man talte saa meget om, blomstrede ikke bedre, fordi aandelig Ligeegyldighed bredte sig fra oven og nedad.

»Altergæsternes Antal synker Aar for Aar. Kirken bliver tommere og tommere«, saaledes lød det næsten overalt i Præsternes Indberetninger i de følgende Aar.¹⁾ Selvfølgelig virkede denne Udvikling foruroligende langt ind i de rationalistiske Rækker. Tilmed da alt tydede paa, at i Hælene paa den kirkelige Opløsning fulgte et moralsk og folkeligt Forfald, som man til at begynde med næppe vovede at tale om. Snart talte man om »en ny Moral«, som intet havde med Moral at gøre, om »Frihed for Kødet«, og hvor der endnu fandtes Præster, som ikke

¹⁾ Abt. 18. 45 a og b.

havde bøjet Knæ for Tidens Baal, skildredes de af »den nye Morals« Talsmænd som Bagstræbere, Repræsentanter for Dumhed eller Hykleri, for Pengepugeri eller Bedrageri. Selv en af de ypperste blandt Rationalisterne, Pastor Dr. Funck i Altona, sukker i 1815 (i Indledningen til den allerede omtalte »Altona-Bibel«). »Hos os anses Vantro — og det Funck kalder for Vantro er Ateismen — for at være et Kendetegn paa virkelig Dan-nelse, og Foragt for den hl. Skrift for et Vidnesbyrd om Oplys-ning«. Nu høstedes de Frugter, som Rationalisterne selv havde saaet. Man havde selv sluppet en Dæmon løs, og den lod sig nu ikke mere indfange. »Læseraseriet har bredt sig allevegne« — skriver Prof. Geysler allerede 1793 til Tyske Kancelli — ja jeg kunde sige »indtil de mest skjulte Kroge af de mest afsides Pro-vinser og til Øerne«. Paa Sild kender han f. Ex. en Skolelærer, som ivrigt studerer Bahrtdts¹⁾ Skrifter. »Alle de sære Meninger, som forekommer deri, indsuger disse Mennesker med Begærlig-hed og de er ivrige efter at udbrede dem i Folket«. Men disse »sære Meninger« havde Universitet og Gejstlighed jo selv produ-ceret i Tale og Skrift. Intet Under, at de bundfældede sig i »Oplys-ningskredsene«, og derfra bredte sig videre ud i Folket. Semi-naristerne, som var udgaaet fra Müllers Seminar i Kiel, var overalt ivrige Formidlere af Rationalismens Tanker i den mest grove og ufordøjede Form, og undertiden udartede det til kri-stendoms- og kirkefjendtlig Satire og Spot. Jeg har f. Ex. et Manuskript i Eje, som en Degn i Nordslesvig paa det Tids-punkt har udarbejdet, som udaander Had paa hver Side, tyde-ligt et naivt Forsøg paa at bearbejde Bahrtdts Tanker for Almuen. Saaledes bredtes Indifferentismen endog i Landbefolk-ningen. Pastor P. Kier fortæller i sine Erindringer²⁾ om, hvor-dan »nogle forfængelige Personer, som gerne vilde hæve sig no-get over Almuen, fandt »noget stort i at spotte Kristendommen og gøre den latterlig«; særlig en Skolelærer, som søgte lidt Til-knytning til de højere Stænder, »haanede Bibel og Tro, hvorved han lettest vandt en vis Anseelse« — — saaledes bredte Vantro,

¹⁾ Vulgær-Rationalist. Prof. i Giessen, endte som Krovært.

²⁾ Meine Reise durch das Erdenleben I p. 209 M. S.

Frækhed og Laster sig fra de store Byer til de mindre og derfra ud paa Landet. Ungdommen, særlig den fra de saakaldte højere Stænder, blev opdraget uden Christendom og spottede Tro og Lære. Thi den tidligere strenge og gudfrygtige Opdragelse forsvandt.« Ogsaa Rist ved at fortælle om, hvordan Spot og Haan mod Kirke og Moral lød i de dannedes Kredse, saavel som i Smaaabyernes «oplyste Kredse». »Ve Præsterne og Kirken! Saaledes fremmede de frække Fyre Ødelæggelsens Værk.«¹⁾

Rationalisterne havde selv saaet hin Sæd, som nu begyndte at bære Frugt. De alvorligste iblandt dem blev grebet af bange Anelser, de andre stak Hovedet i Busken ud fra Tankegangen: Efter os kommer Syndfloden. Lad os æde og drikke, thi i Morgen skal vi dø.

Vi vil se lidt paa begge disse Kategorier. Underligt nok synes Gen.-Sup. Adler at have foretrukket den store Tavshed. Udfra sit Staasted kunde han heller ikke blive en anden Balle, som i Ord og Skrift utrætteligt talte Kristendommens Sag. Et Blad som »Bibelen forsvarer sig selv« kunde Adler ikke udgive. Han foretrak altsaa at gøre gode Miner til slet Spil. Han tav. Men en Del af de andre førende Rationalister kunde ikke tie. Og Vantroens Angreb i Forbindelse med den altødelæggende Materialisme tvang dem over i et mere positivt Standpunkt. Det gælder f. Ex. Funck, Altona, Provst Fock i Kiel og Dr. Schmidt i Schönberg.²⁾

Allerede i et Skrift vedrørende Agendestriden havde Funck øjnet den truende Fare.³⁾ Allerede her møder man en underlig modløs Stemning, som staar i en skærende Modsætning til den naivt begejstrede Tone i den øvrige rationalistiske Agende-Litteratur. Han skriver f. Eks. her: »Udsigterne for den sande Op-

¹⁾ I p. 37 ff.

²⁾ Johann Georg Schmidt, f. i Hamburg 1763. Studeret i Göttingen og Kiel. Dr. phil. Kiel 1787. Privatdocent i Kiel 1787. Præst i Probsteierhagen 1790, i Schönberg 1807—20. R. a. D. 1813. Død 1820. Han var Svigerfader til den senere Superintendent Asschenfeldt i Flensborg.

³⁾ *Freimüthige Beurtheilung des Verfahrens der dänischen Regierung bei Einführung der neuen Agende in Schleswig und Holstein.* 1798.

lysning synes ikke lyse, thi Hertugdømmerne er saa fjernt fra den som aldrig før. Tilmed vokser Egoismen, Hang til Udskejelser, Pyntesyge, Yppighed, Bedragerier, Umoralitet og Mened i de sidste »gewinnreiche« Aar, saa at Moral og Religion nu kun er tomme Ord«. Materialismen breder sig i en uhyggelig Grad, og de umoralske trøster sig med, at »der ingen Gud er til, altsaa heller ingen Straf«. Funck inddeler Hertugdømmernes Befolkning i 3 Kategorier. Først er der »de enfoldige paa Landet«, og dem ynder han ikke, fordi disse Kredse modsætter sig den rationalistiske »Fornylse«. Saa er der de ligegyldiges store Masse, som hverken er for eller imod. De anser Religion for at være en Fornødenhed for Hoben, selv føler de sig højt hævet over den Slags Ting. »Til dette Parti hører de saakaldte oplyste i alle Stænder. De myldrer frem som Paddehatte af Jorden, og Fler-tallet af vore verdslige Embedsmænd giver i den Henseende Tonen an«. Og endelig er der Kredsene, hvorfra det lyder: »Mit der Religion und dem Predigtwesen ist alles lauter Lug u. Trug«. — Maatte og vilde Adler sige sin Mening, gav han os Ret«. »Det lader sig ikke nægte, fortsætter Funck, at hos os har der i de senere Aar indsneget sig en Ligegyldighedens Aand mod den offentlige Gudsdyrkelse, saa at en fuldkommen Opløsning af al Kultus, især i Byerne, er nær forestaaende«. Funck mener, at det er Kirkens egen Skyld, »fordi Kirken har ikke holdt Trit med Tiden. Mens alt gik fremad med Kæmpeskridt, blev alt ved det gamle indenfor Kirkens Mure«; den eneste Redning for Kirken er derfor, mener Funck, at Kirken lader »den naturlige Fornuftreligion« komme til sin fulde Ret. Saaledes taler han i 1798, og i de følgende Aar gik hans Ønske i Opfyldelse, men det forværrede kun Tilstanden. »At klippe en Taa og hugge en Hæl« var altsaa ikke Universalmidlet. Midlet blev anvendt overfor Kristendommen, og Resultatet blev, at Evangeliet forstummede i Kirken. I Stedet for nu at klæde sig i Sæk og Aske og vende tilbage til Evangeliet fandt man paa nye besynderlige Midler for at standse Opløsningsprocessen. I Prov. Berichte satte Forslagstillerne hinanden Stævne, og mens Nødtilstanden var paa sit højeste, strømmede det ind med gode Raad og

Forslag. I 1812¹⁾ fremsættes f. Eks. for fuldt Alvor det Forslag, at en kgl. Forordning skal tvinge alle Embedsmænd i Kirke og tvinge dem til at gaa til Alters »for at komme den synkende Kultus til Hjælp«. »Er der noget Anliggende, som kan vække Bekymring hos enhver Fædrelandsven, da er det dette («den synkende Kultus»). Hvor vidt det hele har udviklet sig, ligger klart for Dagen, sørgelige Eksempler kunde der nævnes nok af.«

I Patriotisk Selskab forhandlede man gentagne Gange (1813 og 1815) om »Forebyggelse af den overhaandtagende religiøse Ligegyldighed og den skadelige Indflydelse paa Folkets Moral«. Det var særlig det sidste, som ængstede de brave Borgere i Patriotisk Selskab. Der var saa vist ogsaa Grund til Ængstelse. Moraliserende Raad og Tilraab i Datidens Tidsskrifter og Journaler var der nok af, men Ondet bredte sig uanfægtet deraf fra Aar til Aar.

Hvad hjalp det f. Eks., at Borgmesteren i Haderslev, Lindenhahn, pegede hen paa Athen og Sparta og paaviste, hvorledes »disse Stater var et Mønster paa Sparsomhed, Afholdenhed og Renhed i Sæderne, saa længe de var fattige Stater, og at Dyden forsvandt i det Øjeblik, da Pengene strømmede ind i Landet.²⁾ Hvad hjalp det, naar den aandelige Sans var saa ringe, at den Slags Læsning kun kom i nogle faa Akademikeres Hjem, hvor man godt vidste, hvordan det gik baade Sparta og Rom.³⁾

Den Slags akademiske Diskussioner kunde saavist ikke bremse Ondet, thi ned i det brede Lag naaede hine Røster ikke. I Aarhundreder havde Kirken haft Monopol paa at tale til Folket, og Kirkens Røst hørtes paa Gottorp saavel som i den mest afsidesliggende Hedegaard. Nu havde den rationalistiske Gejstlighed mistet al Indflydelse begge Steder. Og de Stemmer, som nu skulde erstatte den gamle Røst, talte

¹⁾ Prov. Ber. 1812, p. 522.

²⁾ Pr. Ber. 1814, p. 317.

³⁾ Hvor ringe det stod til med den aandelige Sans i Købstæderne, ses af, at i 1781 holdt T. K. det for umuligt, at mere end een Boghandler kunde bestaa i Flensborg, Haderslev, Tønder og Sønderborg, alle tilsammenregnet. E. Holm, Danmark—Norges Hist. V, p. 568.

ud i det tomme Rum. Folkemassen kunde de ikke naa, og alt gik sin Gang uanfægtet af Øvrighedens Formaninger. Med voksende Bekymring saa Statens Embedsmænd, hvorledes Bedrageriet florerede, men ogsaa i Embedsmandskredsene saas Korruption og Bestikkelse (Sønderborg, Slesvig, Aabenraa f. Eks.), og Staten selv gik i Spidsen ved sine Finansoperationer og ved sin Begunstigelse af Kaperuvæsenet, hvor der tjentes svimlende Summer. Pengenes stigende Værdiforringelse førte til Demoralisation i Handel og Vandel og Værtshussjov, Drik, voksende Prostitution, Skilsmisser og Utugt bredte sig ud over alle Grænser. Selv i de mindste Købstæder fandtes der Bordeller, og i Byerne klagedes der ikke uden Grund over det kvindelige Tyendes Usædelighed.¹⁾ Over Forholdene i Haderslev klager f. Ex. en Indsender i »Lyna«²⁾, og saa skildres det natlige Leben i Gaderne. Senere rettede Provst Strodtmann i Haderslev en »flehende Bitte an die Stadtobrigkeit« om Hjælp, men Myndighederne var raadvilde, thi hverken Natvægttere eller Politiplakater kunde ændre ved Udviklingens Gang.

Mange Betæneligheder vakte ogsaa **Kønssygdommernes voksende Udbredelse** i Hertugdømmerne. »I de senere Aar har dette sørgelige Onde udbredt sig forfærdeligt«, skriver Prof. Weber i Kiel, da hans Sygehus nu er overfyldt af syfilistiske Patienter. »Det er paa høje Tid, at denne Pest bliver standset ved de skarpeste Politiforanstaltninger, ikke alene for de brave Indbyggerses Skyld, men særlig for den ædleste Del af vore Ynglinges Skyld« (d. v. s. Studenterne). Ogsaa hin frygtelige Svøbe bredte sig ud paa Landet fra Byerne, men det ligger i Sagens Natur, at Kilderne her svigter, da det var en Sygdom, »man ikke taler om«. Vore almindelige kortfattede og lidet fyldestgørende Sognehistorier forbigaar dette Kapitel i Tavshed. Kun i det store og yderst værdifulde skriftlige Materiale, som Pastor P. Kier i Ø. Løgum har efterladt sig, omtales

¹⁾ Pr. Ber. 1823, IV, p. 121.

²⁾ Lyna, 1798, 495 f. »Uopdragne Lømler og løse Kvinder-Larmen i Gaderne har her i Staden naaet et Omfang, som jeg aldrig har været Vidne til selv i de største Byer«.

det, hvorledes de veneriske Sygdomme i disse Aar bredte sig paa Landet i en forfærdende Grad. I hans eget Sogn levede en hel Del Familier f. Eks. ganske isoleret fra Omverdenen, og ingen vilde gifte sig ind i disse Familier.¹⁾ Regeringen søgte at dæmme op mod de overhaandtagende Baller og Maskerader for at bekæmpe Ondet, der skulde nu hver Gang søges om Tilladelse til at afholde Bal eller Maskerade i Byerne.²⁾ Ansøgningerne blev ofte afslaaet, fordi »disse tillokkende og kostbare Fornøjelser ødelægger Borgerne, som under de nuværende Tidsomstændigheder maa opbyde al Energi for at kunne forsørge Familierne, og de ødelægger Ungdommen og begunstiger den stigende Luksus og Umoralitet.« Paa Landet søgte Øvrigheden ogsaa at modvirke de værste Udskejelser, f. Eks. ved at forbyde Afholdelse af Baller om Aftenen før Søn- og Helligdagene (f. Ex. »Verordnung für Norderditmarschen, wegen Abschaffung der Tanzgelage« —). Kromændene truede man med store Bøder, og hvis det ikke frugtede, skulde Kroerne uden videre nedlægges.

Politivedtægter og Natvægtene, Øvrighedsforordninger og Trusler var Oplysningskredsens sidste Haab, og Datiden var opfindsom, naar det gjaldt om ved Tvang at »skabe Moral« og ved Tvang at føre Folk tilbage til Kirken. Pietisterne havde i sin Tid ogsaa prøvet den Slags Midler, men det glemmes ofte, at Oplysningstiden ogsaa betjente sig af lignende Metoder, da man indsaa, at hverken Oplysning eller Kundskab skabte Dyd og gode Sæder.

Det er allerede nævnt, hvorledes man for fuldt Alvor tænkte paa at tvinge alle Embedsmænd til at gaa i Kirke, og da en saadan Forordning udkom i 1811 i Meklenborg, som paabød »alle Rangspersoner og Embedsmænd at gaa regelmæssigt i Kirke og tage Del i Communionen for at være et godt Eksempel for alle andre«, søgte Rationalisterne her i Hertugdømmerne at faa en

¹⁾ Ø. Løgum Menigheds Annaler, VII og IX Bind. Ø. Løgum Præstearkiv MS.

²⁾ T. K. Vorstell. 12. 10. 1804.

lignende Bestemmelse indført.¹⁾ Andre foreslog, at der skulde holdes Forelæsninger i alle Fakulteter i Kiel over »den christelige Religionslære«²⁾ og at ingen Embedsmand kunde faa Ansættelse uden at have Bevis for, at han havde fulgt disse Forelæsninger. Den Slags absurde Forslag viser kun, hvor fuldstændig den rationalistiske Falliterklæring var. Eller man søgte at genoplive Fortidens strenge Sabbatsforordning.³⁾ Rationalismen havde talt meget om Tolerance, men da den selv kom til Magten, viste den sig mindst ligesaa intolerant som Pietismen. Selvfølgelig var alle Anstrengelser ganske forgæves. Kirkerne var og blev tomme. Kun paa Konfirmationssøndagen fyldtes Kirken, dog ikke af en andægtig Menighed, men »af vilde Horder«. Ved saadanne Lejligheder viste det sig, hvor kirkefremmed Befolkningen i Byerne var blevet, hvor pietetsløs Masserne gebæredede sig paa det hellige Sted. Thi ofte kom det til rene Skandalescener i Kirkerne paa de Søndage. »Publikum opførte sig som i et Komediehus«, fortæller en Præst, og en anden forsikrer, at »den, som ikke selv har set hin Skandale i Kirken, kan ikke tro, at noget saadant overhovedet var muligt i en Kirke.⁴⁾ Man saa sig derfor nogle Steder nødsaget til at opstille Militær i Kirken under Gudstjenesten for at kunne holde Ro og Orden.

Store Dele af Hertugdømmerne lignede ved vor Periodes Udgang et afkristnet Land, og under hele denne Udvikling beholdt den rationalistiske Gejstlighed sig i det store og hele forunderlig tavs. Adler selv synes ikke at have rørt en Finger for at hidføre en Ændring, og mange af Præsterne havde, som vi siden skal se, blandet sig saa meget med Verden, saa at deres Mund var lukket, andre var sunket ned i Sløvhed og Ligegyldighed og endte som rene Subjekter, og selv saadanne Præster lod Adler roligt sidde i deres Embeder. Kun et Faatal, som virkelig led under Udviklingens Gang, prøvede paa at raabe Samtiden op i Tale og Skrift. Vi vil lige nævne tre af dem og se,

¹⁾ Lyna, 1812, Nr. 7 ff.

²⁾ Pr. Ber. 1816, 318 ff.

³⁾ Pr. Ber. 1816, 446 f. Obrigkeitl. Fürsorge für eine anständige Sonntagsfeier.

⁴⁾ Pr. Ber. 1823, III, p. 54.

hvad de har paa Hjerte. Det er Provst Fock i Kiel, Pastor Dr. Schmidt i Schönberg og Pastor Petersen i Højer. Fock udgav i 1814 en Prædiken med den mærkelige og matte Titel: »Warnung vor der Kirchenscheu«, hvis klynkende Tone staar i en underlig Modsætning til Grundtvigs omtrent samtidige Prædiken: »Hvorfor er Herrens Ord forsvundet af hans Hus« (som Pastor Hoyer-Jensen i Flensborg oversatte til Tysk i 1811). Men Fock tilhører det gamle Slægtled, medens Grundtvig er den nye Tids Mand. Den nye Tids Mand i Hertugdømmerne, Claus Harms, som kom til at betyde noget lignende her, som Grundtvig i Kongeriget, traadte først offentlig frem ved Reformationsjubilæet i 1817.

Fock taler præget af den store Haabløshed, men han taler dog. I hans Sogn (Kiel) var der ca. 12,000 Mennesker, men næsten ingen kom i Kirken, mange skammede sig ligefrem ved at lade sig se der, fordi de var bange for de andres Spot. Fock ser alt sort i sort, og han er nærmest tilbøjelig til at give en anden Sortseer, som skrev i Pr. Ber. 1813 (p. 165 ff.) Ret i, at »om 2—3 Menneskealdre er alle Kirker enten nedbrudte eller lukkede«.

Pastor Petersen i Højer¹⁾ udgav i 1815 et dygtigt Skrift²⁾, hvori han satte Fingeren paa to ømme Punkter. Den Ulykke, som har ramt Hertugdømmerne i Form af et altødelæggende moralsk og kirkeligt Sammenbrud, skyldes særlig to Ting, mener Forfatteren. Det ene er, at Bibelen »er lagt paa Hylden«, det andet, at Gejstligheden er i Forfald, Præsterne forsumper. Ikke uden Grund klages der over daarlige Præster og daarlige Prædikener. At Rationalismens Prædikener var det rene Vand, har vi allerede paavist, og at en hel Del af Præsterne var under al Kritik, vil vi senere faa at se. For at bøde paa disse Mangler foreslaar Pastor Petersen, at der oprettes et homiletisk Seminar i Tilknytning til Fakultetet, hvor de vordende Præster kan faa en videre Uddannelse. Men Forfatteren sætter ikke alt sit

¹⁾ Født i Tinglev Sogn 1764, cand. Gott. 1789, Diaconus i Tønder 1795 — Sognepræst i Højer 1800—1818, d. 1818.

²⁾ Ueber die Bestimmung, Bildung und grössere Wirksamkeit des geistlichen Standes.

Haab til Retorik og gejstlig Talekunst, han ved ogsaa, at uden Bøn og Arbejde er den skønne Retorik forgæves. »Vort stakkels Slægtled — føjer han til — hvor har du maattet bøde haardt, fordi du satte den kolde Forstand til første og højeste Dommer i de dybeste og helligste Anliggender; da du foragtede Guds Stemme og hans Alter, da vendte din gode Genius sig bort fra dig. Dine Sønner blev ikke Mænd, sunde til Liv og Sjæl. Fædrelandskærlighed, Redelighed og gode Sæder forsvandt i alle Stænder, hvorimod Skilsmissernes og de uægte Børns Antal steg fra Aar til Aar, og de helligste Baand opløstes«.

Men den Mand, som tog hele dette Spørgsmaal op til den mest dybtgaaende Prøvelse, og som klart saa de Fejl, man havde begaaet, var den lærde Rationalist, Sognepræsten i Schönberg i Øst Holsten, Dr. I. G. Schmidt. Men heller ikke han kunde vise hen til nye Veje, som virkelig førte opad.

I Prov. Ber. for 1815 findes en interessant Afhandling af Pastor Schmidt, hvor han retter en voldsom Kritik mod Oplysningstidens Theologi og Kirke. Afhandlingen kalder han: Et hjerteligt Ord til alle sande Fædrelandsvenner. »Was geschah im Innern der Kirche, um den Verfall der Religiösität zu begünstigen, was muss geschehen, um die gesunkene Religiösität zu heben.¹⁾

Hvilke Resultater naaede Oplysningstiden saa til? spørger Forfatteren. Og Svaret er det pessimistiske: Ein System des Lebensgenusses. »Den misforstaaede og misbrugte «Oplysning» bragte Frivolitet og Libertinisme i Højsædet i vort stakkels Slægtled. Tranghjertet Egoisme og en fordærvelig Materialisme fik alle højere Følelser til at visne«. Overalt hersker der den største Begrebsforvirring m. H. t. Ret og Uret. De bedste i vort Land har nu alle den Overbevisning: Saaledes kan og maa det ikke gaa videre. »Men det er ikke nok, at vi sidder jamrende med Hænderne i Skødet, vi skal ud at arbejde i Guds Gerning. Vi maa ikke give tabt eller slumre videre, vi skal tale og arbejde.« Kirken er tildels selv Skyld i Tidens Irreligiøsitet, indrømmer

¹⁾ »Hvad skete der i Kirken, som kunde begunstige det religiøse Forfald, hvad skal der ske for atter at hæve den religiøse Kultus.

Forfatteren, thi idet en spekulativ Theologi kom paa Dagsordenen, søgte enhver at gaa videre og videre ad den Vej, for ikke at staa tilbage for de andre filosofiske Hoveder. Det absolute maatte vige Pladsen til Fordel for alt det relative, og man kastede det hellige ud i Forkrænkelighedens Malstrøm. Tro og Haab og vore Handlinger ud af Tro og Haab blev betragtet som Overtro. Ja, man gik videre. Alt det positive i Kristendommen erklæredes for unyttigt og skadeligt, og saaledes proklamerede man »Fornuftens Aarhundrede«, hin gyldne »vidunderlige Fredstid«, hvor alle Dyder vilde blomstre, naar »Fornuftreligionen« erstattede Kristendommen. Og mange af Præsterne er Skyld i, at det er gaaet, som det er. Schmidt beskylder sine Embedsbrødre for »Dovenskab, Indolance, Havesyge, Frivolitet«, og vi vil siden faa at se, at det var ikke grundløse Beskyldninger, som her rettedes mod den rationalistiske Gejstlighed. »Nogle forretter alt i en aandløs Slendrian, hedder det videre, og tænker kun paa at forbedre Embedets Indtægter, mange mangler den indre Varme, skyder alt kristeligt til Side til Fordel for »en filosofisk Religionstro«. — »Und die leidigen Moralpredigten einer gewissen Periode, welches Unheil haben sie angerichtet!« Siden Spaldings Skrift om »die Nutzbarkeit des Predigtamts« udkom, begyndte dette Uvæsen. Disse Præster har prædiket Folk ud af Kirkerne med deres tørre, iskolde moraliserende Afhandlinger (»Prædikener«) affattet i Komadiesproget og udstaferet med filosofiske Brokker. »Diese Gesundheits-, Ackerbau- und Rindviehpredigten haben der Religiösität tiefe Wunden geschlagen.«

Saaledes talte og følte en af de bedste og dygtigste af de rationalistiske Præster.

Pastor Schmidt er selv en af Tidens egne Mænd, men selv om han sagde sin Samtid drøje Sandheder og heller ikke betænkte sig paa at angribe Præstestandens uværdige Medlemmer, saa var hans Angreb i Provinzial-Berichte dog for intet at regne imod det offentlige »Vé Eder«, som lød i 1817, da Claus Harms udgav sine 95 Theser i Anledning af Reformationsjubi-

læet.¹⁾ Uforfærdet og uden Vaklen sagde Claus Harms her kort og godt det, der skulde siges, skønt det var lige ved at koste ham baade »Kjole og Krave«.

Det kirkelige Forfald, som Harms overalt havde for Øje, et Forfald, som var uden Sidestykke i Hertugdømmernes Historie, pinte ham i den Grad, saa han maatte tale uden Personsanseelse. Og dog rettedes Angrebet ikke mod bestemte Personer indenfor Kirken, men mod hele den rationalistiske Gejstlighed med Adler i Spidsen.

»Det kirkelige Forfald — skriver Harms i en af Theserne — skete, medens ingen holdt Vagt i Kirken«. Det var da ret naturligt, at disse Ord faldt baade Gen.-Sup. Adler og Tyske Kancelli, under hvilket alle kirkelige Anliggender sorterede, for Brystet, da de maatte opfattes, som Anklage rettet mod de ansvarlige i Kirken. Vi vil senere faa at se, hvilken uhyre Opsigt disse Theser vakte, ikke alene i Hertugdømmerne, men langt uden for disse. Og selv om alle førende Penne i Hertugdømmerne vendte sig i sandt Raseri imod »den lille Diaconus«, saa havde Harms alligevel mange Tilhængere langt ind i Rationalisternes Kreds, hvor den kirkelige Nødssituation ogsaa følte mere og mere.

Her skal foreløbig kun fortælles lidt om det næsten utrolige Forfald, som prægede den rationalistiske Gejstlighed i vore Egne. Det vil da heraf fremgaa, at Harms var i sin fulde Ret, da han tog saa skarpt til Orde, og at Adler ved sin mærkelige Tavshed bar Hovedskylden for disse dybt tragiske Forhold. Harms' Prædikener i Anledning af Reformationsjubilæet og hans Theser gav Anledning til, at der rejstes en Disciplinærundersøgelse imod ham,²⁾ og det viser sig, at Myndighederne lod Sagen mod Claus Harms falde, da der ellers vilde komme

¹⁾ Udgivet paany med Anmærkninger af Dr. theol. Ernst Feddersen, i *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* II Række VIII p. 448—461, 1928.

²⁾ Alle Aktstykkerne i denne Sag er udgivet af Provst Dr. theol. E. Feddersen i Kiel i *Schriften des Vereins für Schl.Holst. Kirchengeschichte* 2 R. VIII p. 462—565.

Ting for Dagen, som man ikke ønskede frem i Dagslyset. Man dækkede over Korruptionen indenfor Kirken.

Vi har skildret Rationalismen i dens Forfaldsperiode, men for at faa et sandt Billede af Forholdene, som de var; da Rationalismen ved Claus Harms fik Dødsstødet, er vi nødt til at nævne i hvert Fald nogle Exempler paa, hvor kompromitteret den rationalistiske Gejstlighed var.

Der hviler noget dybt tragisk over dette Slægtled af Præster, som utvivlsomt i deres Ungdom som Idealister gik i Kamp mod det, de kaldte Fordomme og Overtro, de mente, at en stor Gerning var henlagt til dem, men de lod sig lokke ud i en Ørken, og mange af dem — maaske Flertallet — led Skibbrud, gik i Stykker og forsumpede aandeligt og moralsk. Dengang maatte Sandheden ikke siges og kom ikke frem. Vel blev Harms ikke bragt til Tavshed, men hans Opgave var ikke at kompromittere Rationalismens Mænd, men at besejre Rationalismen, og da det var sket, gik han sine Modstandere tavs forbi.

Nu derimod ligger Sagen anderledes. Tidsrummet og Tidens Mænd er forlængst gaaet over i Historien, og derfor skal der ogsaa siges noget om Gejstligheden i Rationalismens Forfaldsperiode. Men først maa vi forudskikke nogle Bemærkninger om Præstestanden i al Almindelighed i denne Periode. Ogsaa den er præget af, at Oplysningstiden er en Tid, hvor alt skifter Ham, hvor meget gammelt falder, og hvor det nye arbejder sig frem med ubønhørlig Konsekvens.

Dette mærkedes ikke mindst ude i Landsbyen, hvor det aarhundredgamle Fællesskab just nu ophæves, og med det mistede ældgamle skrevne og uskrevne Love deres Gyldighed. Bonden blev Bonde paa en ny Maade, Indsiddere og Kaadnere blev mere selvstændige, Skolelæreren blev kommunal Tjenestemand. Alle i Landsbyen blev mere rodløse, end de før havde været. Og dette gælder i højeste Grad ogsaa Præsterne.

Vel har Sønderjylland, bortset fra Godsdistrikterne, ikke kendt til det Stavnsbaand, som hvilede tungt over visse Dele af

Kongeriget, men Fællesskabet og alt, hvad der stod i Forbindelse med det, lagde praktisk talt et aandeligt Stavnsbaand over Befolkningen paa Landet, ja, visse Befolkningsklasser var i Virkeligheden »stavnsbundne« — formelt ikke, men reelt, det gælder f. Ex. store Dele af Arvefæsterne paa Gaardene, den Slægt, som sad paa en Arvefæstegaard, var reelt »stavnsbundet«, i hvert Fald den ældste Søn og hans ugifte Søskende. Og det samme gjaldt Præsterne. Ogsaa Præsterne var i det store og hele »stavnsbundne«, og kun ret undtagelsesvis kendte man dengang til Forflyttelser, — «Befordring», som man kaldte det. Den jævne Landsbypræst virkede og døde i et og samme Embede,¹⁾ fordi det var saare vanskeligt, for manges Vedkommende ligefrem uoverkommeligt, at skifte Embede. Thi Præstegaardens Bygninger m. m. var — paa nogle Fag nær — Præstens egen Ejendom, og Indløsningsen var økonomisk vanskelig og lidet attraaværdig, da det oftest førte til endeløse Stridigheder. Men dette Forhold førte ogsaa til, at Præsteembederne i de ældre, pengefattige Tider som oftest var »arvelige«. Sønnen afløste Faderen, Svigersønnen Svigerfaderen, eller, var Børnene endnu smaa og Enken forholdsvis ung endnu, fik en Kandidat eller ugift Præst Kald og Kone. Næsten i hvert Sogn i Nordslesvig fandtes der i hine ældre Tider helt op til Oplysningstidens Aar, »Præstedynastier«, d. v. s.

¹⁾ Af Eksempler fra Nordslesvig kan nævnes bl. a.:

Pastor Meyland, Præst i Fjelstrup i 50 Aar, † 1796.

Pastor Erich Fabricius, Præst i Aabenraa i 53 Aar, † 1782.

Pastor Knud Hybschmann, Præst i Løjt i 53 Aar, † 1760.

Pastor Peter Tode, Præst i Ø. Løgum i 50 Aar, † 1747.

Pastor L. Højer, Præst i Hellevad i 44 Aar, † 1772.

Pastor N. Freuchen i Ensted i 50 Aar, afsk. 1798.

Pastor N. Meyland, Præst i Felsted i 48 Aar, † 1815.

Pastor Schneider, Præst i Holbøl i 56 Aar, † 1786.

Pastor P. Meyland, Præst i Varnæs i 43 Aar, † 1777.

Ogsaa fra smaa, usselt lønnede Embeder kunde nævnes en Række lignende Eksempler, f. Eks.:

C. Ambders var Præst i Ubjerg i 40 Aar, † 1779.

N. Nissen, Præst i Uge i 37 Aar, † 1777.

K. Hybschmann, Diaconus i Løjt i 53 Aar, † 1760.

Dennes Svigersøn N. Nissen fra 1760—1800.

een og samme Slægt havde haft Embedet i Aarhundreder.¹⁾ Befolkningen synes at have holdt strengt paa denne Skik, i hvert Fald kunde der nævnes mange Eksempler herpaa ogsaa fra Tiden efter 1800.

Nu ændres dette Forhold radikalt netop paa Oplysningstiden. Og det var vistnok til Skade for baade Præst og Menighed. Thi det gamle patriarkalske Forhold forsvandt, og Præsten var ikke mere nær saa rodfæstet i sit Sogn, og han var ofte og blev ofte betragtet som en fremmed Fugl, en Trækfugl. Præsten var nu ikke mere og betragtedes ikke mere som »Vor Faer«, men blev Statens Embedsmand, som man stod i et langt mere køligt Forhold til. De gamle Præster havde været knyttet med stærke Baand til Menighed og Jord. Og det var et gensidigt Forhold, som har haft en overordentlig stor Betydning. Nu derimod, paa Oplysningstiden, ændredes alt dette, Pengene blev rigeligere. Indløsningen lettere, og mange Præstegaarde overgik til Sognets Ejendom.

Præstestanden blev rodløs i mere end i aandelig Forstand. Hyppige Forflytninger og Embedsjageri i de mest utiltalende Former blev Befolkningen Vidne til. Lad mig nævne et Eksempel blandt mange andre. Pastor Daniel Petersen, en ivrig Rationalist, blev 1786 Præst i Holbøl. 1795 kom han til Oksenvad, 1796 til Fjelstrup, hvor Beboerne gjorde alt for at faa den afdøde Pastor Meylands Søn til Præst.²⁾ Her led han Skibbrud ved Indførelsen af Adlers Agende, flyttede i 1800 til Bov og i 1820 til Horst.

¹⁾ Som Eksempler herpaa kan nævnes »Præstedynastier« i følgende Sogne:

Hoptrup i Haderslev Provsti en og samme Slægt 1655—1789 (Brun, Meyland, Klinker og Harboe).

Vilstrup i Haderslev Provsti, 1660—1769 (Slægten Zoëga).

Løjt i Aabenraa Provsti, samme Slægt 1589—1753 (Ditmer, Fabricius).

Ø. Løgum, Aabenraa Provsti. 1570—1747 (Slægten Brun, Hybschmann).

Hellevad-Egvad, Aabenraa Provsti 1663—1772. (Slægten Højer).

Hostrup, Tønder Provsti, 1696—1813. (Slægten Mauritius, Fabricius, Eichel).

Karlum, Tønder Provsti, 1617—1747 (Slægten Højer).

²⁾ T. K. Vorstellungen 1796, August p. 196.

Denne almindelige Udvikling medførte, at Oplysningstidens Præster blev endnu mere fremmede for deres Menigheder og i dem. De blev rodløse i en dobbelt Forstand. Det maa ogsaa nævnes, naar man vil bedømme Præstestanden som Helhed.

Derved maa vi erindre, at næsten alle de gamle Præsteslægter forsvandt under Oplysningstiden. Overalt møder man nye Mænd og nye Navne. Megen gammel Slægtskultur forsvandt med de gamle Slægter, meget gammelt aandeligt Arve-gods gik i Graven med dem.

Vi har i en anden Forbindelse¹⁾ hørt om Universitetets Klager over den nye Studentertype, som dukkede op paa Oplysningstiden, Professorerne gav den Skudsmaalet »roh und ungesittet«. Ved det nye Tidehverv rykker denne Type ind i de slesvigske Præstegaarde, vi vil snart faa at se, at de fleste af dem var »raa og uden Sæder« ogsaa siden hen.

Ogsaa Generalsuperintendent Adler griber gentagne Gange ind for at forhindre, »at Tallet paa de Studenter, som studerer Theologi, og som er uden Sæder, udannede og blottede for de mest nødvendige Kundskaber, stiger«.²⁾ En anden Eksaminator ved Embedseksamenen paa Gottorp, den tidligere omtalte Provst Schwollmann i Slesvig, siger bl. a. hertil: »Det kan ikke nægtes, at mange unge, der gaar paa Akademiet og der kaster sig over Theologien, er ligesaa vanskøttede med Hensyn til Sæder og Dannelse som af Naturen smaat udstyrede med Evner«. Et andet Sted klager Adler over, at »det er sørgeligt at lægge Mærke til, at der findes saa mange raa og udannede Ynglinge blandt de Theologistuderende. M. H. t. Sæder og Videnskablighed er de lige forhutlede og forkomne. De fleste Uroligheder ved Universitetet anstiftes af theologiske Studenter, og Hovedparten af de Studenter, som er blottet for Evner, bestaar ligeledes af Theologer.«

Adler og andre førende gejstlige klagede herover til Kancelliet i 1794, men Sagens Akter fik i Kancelliet Paategningen

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1933, p. 82 ff.

²⁾ A. XVIII, Nr. 449, Brev af 23. 7. 1794.

»Wegzulegen«¹⁾, og Forholdene ved Universitetet forværredes snarere i de følgende Aar, da man der intet kunde gøre for at standse Tilgangen af »rohe und ungesittede Köpfe«.

Alt dette danner Baggrunden for det Forhold, som præger Præstestanden paa Oplysningstiden, og holder vi os den her skildrede Udvikling for Øje, forstaar vi maaske bedre, at de rationalistiske Præsters Lære, Liv og Levned ikke blot vakte Forargelse, men blev en af Hovedaarsagerne til, at Oplysningstiden blev en religiøs og moralsk Forfaldstid uden Lige i vor Historie.

I 1818 døde Domprovst Jasper Boysen som Sognepræst i Borsfleth, vel nok den betydeligste af Rationalismens Mænd næst efter Adler. Boysen havde været den ivrigste og mest radikale af Oplysningstidens Gejstlige og havde naaet een af de højeste Stillinger i Kirken. Vi har gentagne Gange mødt hans Navn, fordi han spillede saa stor en Rolle i Tiden. Det var Jasper Boysen, som udgav det berygtede Tidsskrift »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens« og den fuldkomment naturalistiske Katekisme »Abriss der christlichen Glaubens- u. Sittenlehre«. Han var Claus Harms' bitreste og mest hadefulde Modstander.²⁾ Til almindelig Forfærdelse viste det sig nu ved hans Død, at Boysen havde været Bedrager i stor Stil, idet han som Enkekassens Administrator havde brugt betroede Midler, saa at Præsteenkerne mistede deres Pension.³⁾

Dette var et forfærdeligt Slag for Rationalismen. Bevægelens aandelige Fallit var aabenbar for alle, kunde den nu ogsaa taale, at dens Ledere afsløredes som Bedragere, Drukkenbolte m. m.? Næsten endnu værre var det, at Kongen, Frederik VI, forlangte en Disciplinærundersøgelse indledt mod Claus Harms, fordi han havde rettet saa voldsomme Beskyldninger mod Rationalismen og dens førende Mænd i Hertugdømmerne, og denne Undersøgelse vilde utvivlsomt bringe Ting for Dagen, som ganske vilde kompromittere den rationalistiske Gejstlighed, thi Claus Harms vidste for meget, og nu tvang Regeringen ham til

¹⁾ *ibid.*

²⁾ 95 Theses Harmsii totidem thesibus oppositae. 1817.

³⁾ Se bl. a. Kirkekalender for Slesvig Stift II, p. 65.

at tale. Tilfældet Jasper Boysen — og meget andet af lignende Art — viste, at Rationalismen kunde ikke overleve en saadan Ransagning.

Man havde bl. a. bebrejdet Harms, at han havde sagt i sine Theser: »Der er ingen Vagt i vor Kirke«. Uden at nævne Navn havde Harms nu i sit Svar til Kancelliet (af 25. Sept. 1818) rørt ved en Mængde Forhold, som, hvis Sagen kom offentligt frem, vilde vække Skandale. »Hvilken Last, hvilken Forbrydelse kan nævnes, som ikke een eller flere af de rationalistiske Præster har gjort sig skyldig i?« spørger han i sin Svarskrivelse,¹⁾ og han nævner baade Mord, Brandstiftelse, Drukkenskab, Ægteskabsbrud og Bedrageri som Forbrydelser, de rationalistiske Præster beskyldtes for; her hentyder han ogsaa til Jasper Boysens Bedragerier.²⁾

Man lod Sagen mod Claus Harms falde og indrømmede derved indirekte, at han havde Ret i, »at der var ingen Vagt i Kirken«, d. v. s. intet Tilsyn. Men hverken Generalsuperintendent Adler eller Konsistoriet rørte ved de skandaløse Forhold, skønt baade Adler og Konsistoriets Embedsmænd vidste særdeles god Besked. Man lod alt gaa sin skæve Gang og holdt Haanden over de Forbrydere og Subjekter,³⁾ som i ikke ringe Tal sad i de slesvigske og særlig i de holstenske Præstegaarde.

Det er vel Adlers og hans Styres Hovedfejl, at han altid tav. Han tav, naar Spotterne talte og skrev, og han tav, naar hans Meningsfæller vakte Forargelse. Man faar det Indtryk, at naar blot en Præst var ivrig Rationalist, saa kunde han gøre, hvad han lystede, og leve, som han fandt for godt, thi ingen greb ind. En Modstander af Rationalismen svæertes og forhaanes derimod altid for sit Standpunkts Skyld.

Adler vidste god Besked. Paa sine Visitatsrejser saa og hørte han utrolige Ting, men han greb aldrig ind, søgte aldrig

¹⁾ Se Dr. Feddersen, a, S., p. 510.

²⁾ »In Betreff der Kirchengüter will ich nur an jenen bekannten Fall im Schleswigschen erinnern, wo im Concoure eines Convisitors mehrere Kirchengüter, die derselbe zu sich genommen hatte, verloren gegangen sind«, Feddersen, a, S., p. 511.

³⁾ Udtrykkene er ikke for stærke, som siden skal vises.

at faa de uværdige Præster fjernet.¹⁾ I sin »Predigerprotokol« har han ført Register over uværdige Præster,²⁾ men denne Fortegnelse kunde fordobles adskillige Gange, den giver altsaa ikke et sandt Billede af disse dybt tragiske Forhold.

Vi vil lige nævne nogle Eksempler herfra:

L, Paulsen, Sommersted, dem Trunk ergeben.

Claudi, Aastrup, ligeledes.

Bjørnsen, Højst, in Gefahr sich dem Trunk zu ergeben.

Eichel, Hostrup, unter aller Kritik.

Boysen, Gml. Haderslev, etwas leichtsinnig.

Paulsen, Hellevad, leider etwas »

Thodsen, Udbjærg, etwas »

Jessen, Dedsbøl, verfallen.

Krongaard, Bylderup, lebt uneinig mit seiner Frau, hat keine Achtung in der Gemeinde.

Beyer, Burkal, treibt zu viel bürgerlichen, namentlich Viehandel.

Men Adlers egne Oplysninger kunde suppleres af mange og meget værre Eksempler paa Præstestandens moralske Forfald. Adler kunde ogsaa have nævnt sin egen Svoger f. Eks., Petersen i Burkal (d. 1830), om ham og om Forholdene i hans Hus fortælles der: »I Præstegaarden saa det sørgeligt ud. Præsten var Genstand for Verdens Latter. Hans Hustru Johanne Sophie, født Adler, en Søster til Gen.-Sup. Adler, havde ikke noget at sige i Huset, men derimod kunde en anden Kvinde, som ogsaa var i Huset, faa af Præsten, hvad hun vilde. Der holdtes ogsaa ofte Gilder i Præstegaarden med Svir og Drik i Sus og Dus hele Natten igennem. — Naar Præsten var i Tønder, fandt han der i den første Diakonus, Tychsen,³⁾ en god Kollega. De spillede Kort og svirede hele Natten igennem. Var P. Petersen en Lørdag i Tønder, kom han først Søndag Morgen lige før Guds-

¹⁾ Han forhindrede ganske vist i et enkelt Tilfælde, at en Drukkenbolt blev befordret til et større Embede, men han lod samme Mand sidde i Valsbøl til sin Død, »hvor man ikke er vant til andet.« Præsten døde i Valsbøl 1818.

²⁾ Abt. 18, Nr. 70 e. Kiel.

³⁾ Han var »Byens Skændsel«, opholdt sig mest paa Værtshusene, bandede og drak som en Matros«.

tjenesten til Saxborg Kro ved Burkal, tog der sin Præstekjole paa og gik i Kirke.¹⁾ — —

Eller lad os nævne et andet Tilfælde, hvor Adler lod en Slagsbroder og Drukkenbolt sidde i sit Embede lige til sin Død, skønt denne var til offentlig Forargelse for alle. Det drejer sig om Diaconus Asm. Backmann i Løjt ved Aabenraa. Tilfældet er særlig grelt, fordi B. var Præst samtidig med Pastor A. Matthiesen, een af de faa kristne Præster, som fandtes i Slesvig paa Oplysningstiden, en sjælden rigt begavet Mand, en stor folkelig Prædikant. Matthiesen blev chikaneret og forfulgt paa alle Maader, fordi han var i skarp Opposition til Rationalismen, medens Backmann var een af Tidens Yndlinge, som man i hans unge Aar satte store Forhaabninger til.

For at vise, hvordan de kirkelige Myndigheder talte om disse to Mænd, der var saa forskellige som Dag og Nat, anføres følgende Udtalelser af Visitatsindberetningerne.

I 1806 skriver Adler følgende: Pastor Matthiesen, schwärmerische, pietistische Saalbeterei, Falsche Exegese.²⁾

I 1815 skriver Provst Paulsen i Aabenraa³⁾ (Visitatorialia

¹⁾ J. Brodersen, Fra gamle Dage, p. 399. Jeg citerer kun her denne Bog, skønt den indeholder en Mængde Eksempler paa uværdige Præsters Liv paa Oplysningstiden. Men Bogen er uhyre ensidig i sin Bedømmelse og er i hvert Fald nogle Steder — ikke ganske paalidelig. Men det her nævnte Citat er i Overensstemmelse med Samtidens Udtalelser.

²⁾ Pastor Andreas Matthiesen, født i Skovlund, Medelby Sogn, 1771, cand. Gottorp 1796, Præst paa Hallig Nordmarsch 1800. Diaconus i Løjt 1802, Pastor prim. sammesteds 1812—1843, død 1843. Pastor Matthiesen var en meget betydelig Prædikant, som talte i en folkelig Stil, og ofte benyttede han Folkemaalene. Han samlede store Skarer om sin Prædikestol, og Folk søgte langvejsfra til Løjt, særlig ogsaa fra Aabenraa, hvilket var Provst Paulsen en Torn i Øjet. Matthiesen havde særlig sine Venner blandt Smaakaarsfolk og andre jævne Mennesker. Han stod i Forbindelse med den folkelige religiøse Vækkelses Mænd paa Fyn (Pastor Balslev i Haarslev), og han er Forløberen for den senere Vækkelse i Nordslesvig. Hans Minde lever endnu i Sognet.

³⁾ Nur über einen muss ich dieser Hinsicht klagen und dennoch das Zeugnis voraussetzen, dass er nach innigster Ueberzeugung und mit warmen Eifer u. angesträngter Tätigkeit für seine Ueberzeugung wirkt, es ist der Pastor Matthiesen in Loit. Sein Pietismus geht mehr u. mehr in Schwärmerei über, in eine Schwärmerei, die wider seinen Willen, vielleicht ohne sein Wissen verderblich auf den religiösen u. sittlichen Zustand der Gemeinde wirkt. Die häufigen Betstunden, die er selbst für den männlichen, seine Schwester für den weiblichen

1815, Kiel) til Adler om de kirkelige Forhold i Provstiet. Han omtaler ogsaa Præsterne og tilføjer bl. a.: »Kun over een har jeg Grund til at klage, dog maa jeg give ham det Vidnesbyrd, at han ud af inderlig Overbevisning, med varm Iver og anstrengende Virksomhed virker for sin Overbevisning. Det er Pastor Matthiesen i Løjt. Hans Pietisme gaar mere og mere over i Sværmeri, som mod hans Vilje, maaske uden hans Viden har en fordærvelig Indvirkning paa Sognets religiøse og moralske Tilstand. De hyppige »Bedetimer«, som han afholder med Mænd, hans Søster med Kvinder, hans Fremstilling af Forsoningslæren og Nadveropfattelsen, udbreder mere og mere den Forestilling, at Deltagelsen i hint ved Tilegnelsen af Forsoningen i Jesus Christus er et Sovemiddel for de værste Synder. Derfor strømmer alle aandeligt forkrøblede Mennesker, ja Forbrydere, til ham, derfor iler alle ængstede Sjæle til ham, og Skinhellighed og Hykleri træder mere og mere i Stedet for trofast Pligttopfyldelse og sand Tilbedelse af Gud i Aand og Sandhed. — — Forkynderen af alt dette Sludder er et højst agtværdigt Menneske, ren i hver Gerning, tro i alt. — — Værdigt opfører sig Diaconus Asm. Backmann ved Siden af denne Skændsel (Unfug)«. I 1818 klager Provsten atter over P. Matthiesen,

Theil hält, seine Darstellung der Versöhnungs- u. Abendmahlslehre verbreiten mehr u. mehr den Glauben, dass schon in dem Besuche jener u. in der Feier dieses bei völliger Selbstverachtung u. gewaltsame Aneignung der Versöhnung durch Jesum ein Sühn- u. Tilgungsmittel der ärgsten Sünden enthalten sei. Daher strömen ihm die geistig Lahmen u. Krüppel, ja fast bürgerlichen Verbrecher zu, daher eilen besonders die ängstlichen Seelen zu ihm, und Frömmelci u. Heuchelei treten mehr u. mehr an die Stelle treuer Pflichterfüllung und wahre Verehrung Gottes im Geist u. in der Wahrheit.

Seine Predigten, ähnlich den fanatischen Aussprüchen wütender Methodisten, sind geistlos und lassen den denkenden Zuhörer kalt, daher und auch ihrer Länge wegen jene Zuhörer sie nicht mehr besuchen.

Ich weiss nicht, wie solchem Unwesen abzuhelpen ist. Bitten u. Ermahnungen sind vergeblich und bestärken den Schwärmer nur in der Meinung er sei und müsse Märtyrer seiner Überzeugung sein, öffentlich u. obrichkeitlich lässt sich nichts entgegen wirken. Denn solche Zusammenkünfte sind nicht nur erlaubt, sondern auch sogar durch Gesetz empfohlen und auch ist es bedenklich auf ein Verbot derselben anzutragen. Und — was wirklich alles Entgegenwirken hindert — so ist der Verkünder dieses Unsinnns ein höchst achtungswürdiger Mensch, rein in That und treu in seiner gesetzlichen u. bürgerlichen Obliegenheiten.«

det hedder bl. a. heri »den fejlagtige og fordævelige Paastand, at Troen alene gør salig, har for den halvdannede for meget tillokkende og er en Sovepude for Dorskhed. Særdels mange af M.s Tilhængere hører til den fattige Kirkebys daarligste Pak (schlechtesten Gesindel).

Præst sammen med Matthiesen er Diaconus Backmann, en talentfuld Præst, som kunde modarbejde hint Onde noget mere, hvis han ikke var indskrænket til at prædike hver tredie Søndag, og hvis han ikke for sit Temperaments og sine huslige Omstændigheders Skyld hengav sig saa meget til Spil (Kortspil) i lystige Fyres Selskab. Derved vækker han megen Forargelse blandt de svage, og det faar dem til at hælde over mod Matthiesen. Dennes Vandel er værdig og ren«. I 1824 hedder det »Matthiesen forbliver i sin stive Herrnhutisme til sin Endeligt. Med usvigelig Troskab forretter han for Resten alt i sin Embedsgerning. Hans Tilhængeres Antal stiger stadig, ikke blot i Sognet, men mange kommer ogsaa fra andre Sogne, især fra Aabenraa.

P. Backmann er uden Indflydelse paa Grund af hans maaske ikke just usædelige, men heller ikke anstændige Vandel«.

I 1830 indberetter Provst Paulsen: »Om Præsterne i Løjt vilde jeg helst tie ganske (de sædvanlige Udgydelser over Pastor Matthiesen) — og Backmann har ved sin stadige Snapsen sat al Agtelse til. Han lever i lystige Fyres Selskab og anvender ikke den fornødne Flid paa sine religiøse Foredrag, hvor han ellers paa Grund af sit ydre Talent kunde udrette meget godt« d. v. s. (for at modarbejde Matthiesen).

Pastor Backmann drak sig ihjel i 1833. Om hans Endeligt fortæller hans Foresatte og Meningsfælle, Provst Paulsen, følgende i et Brev¹⁾ til Sønnen Peter Paulsen, Forstander for Døvsstummeanstalten i Slesvig. »— — Sidste Mandag fandt Backmann saa den længe ventede Afslutning. 8 Dage i Forvejen rejste han bort, forsynet med 18 Flasker Vin; dem svirede han

¹⁾ Abt. 400, Nr. 344, Kiel.

op med Drikkebrødre paa Haderslev-Egnen, gik saa over til Brændevinen, kom i Søndags tilbage uden Sans og Samling, fik om Mandagen delirium tremens og døde i Krampe. I Gaar blev han begravet under Udfoldelse af en uhyre Prunk (efter stedlig Art). Mange Fremmede var efter Begravelsen forsamlede til Spise- og Drikkegilde i Huset, hvor de drak hans Rest af Vine og udbragte allehaande Skaaler! — Jeg maatte ikke holde Parntationen i Huset, for at der ikke blev rørt ved hans Liv og Død, men alligevel talte jeg nogle advarende Ord, som — med Guds Hjælp — ikke er talt forgæves.«

Saaledes levede, døde og jordfæstedes en Præst paa Oplysningstiden.

For at vise, hvor dybt den rationalistiske Gejstlighed var sunket, og hvilket kirkeligt Forfald der prægede Rationalismens sidste Tid, vil vi nævne nogle flere Eksempler fra samme Provsti, Her var Forholdene langt fra værst — i Angel, Ditmarsken og Holsten stod det endnu mere sørgeligt til, — men vi vil nøjes med at anføre nogle Eksempler fra Aabenraa Provsti.

I Bjolderup sad Provstens egen Svoger, Pastor Prehn, som Sognepræst (1799—1831). Om ham fortæller Fru Amalie Nielsen, en Datter af Pastor Jep Hansen i Nabosognet Hjordkær, at hendes Fader »foruden sit eget Embede ogsaa maatte bestride det i Bjolderup, fordi P. Prehn laa i Sengen og drak«. ¹⁾ Om sin Svoger skriver Provst Paulsen i dulgte Vendinger i Indberetningen i 1830: ²⁾ »Med dyb Sjælekummer vender jeg mig nu til min ulykkelige Svoger, — — — som søger Glemsel der, hvor kun nye Smerter er at finde. Deres Magnificenz, tillad mig at tie og kun at tilføje den Forsikring, at det har ikke skortet paa Formaninger, og endnu er der ikke forekommen nogen of-fentlig Forargelse«.

Præsten i Rise, som hed Wulff (født i Brede, Sognepræst i Rise 1821—1856) skildrer førnævnte Præstedatter fra Hjordkær som en gerrig Mand, der aspirerede til at være Kunstner og gav sig af med baade at digte og male, »men til Præst duede han

¹⁾ H. Tonnesen, Nordsl. Kirkeliv 1880—1920. I, p. 32.

²⁾ Visitatorialia, Apenrade, 1830, Kiel.

ikke. Han og P. Prehn var flade Rationalister, de brød sig ikke en Smule om Kristendommen, men tænkte kun paa deres egen verdslige Fordel. Denne Udtalelse af en samtidig stadfæstes af andre Udtaleser. Wulff synes at have været en rigt begavet Mand, han har f. Eks. oversat nogle af Schillers Digte ganske mesterligt, men ogsaa han blev ødelagt af Drik. Dette, i Forbindelse med »eine finstre Hypochondrie«, førte ham til Tider næsten ud i Vanviddet. Wulff var en yndet Lejlighedsdigter, og hans Drikkeviser var kendt viden om. Mest kendt var een, som kaldtes »Lad os drikke, synge, støje!«

Brødre, her ved dette Bord
er helt godt at være.
Gid det paa den hele Jord
Ingensteds var værre!
Lever man dog her som i
Gylden-Tidens Telte!
Alle sunde, glade, frie
drikke vi som Helte!¹⁾

Kirken i Rise stod tom, og da Provsten spurgte en Bonde om, »hvordan det kunde være, da P. Wulff da prædikede fornuftigt nok, fik han til Svar: »Ja, han er en god Søndags-Præst, men dermed er det ogsaa kommen.«²⁾

Ogsaa i H e l l e v a d—E g v a d var der tomme Kirker. Sognepræsten (P. Höeck) laa i Strid med Sognet paa Grund af Agenden, og dels fordi han krævede Tiende og Gebyrer med haard Haand, undertiden endog ved Øvrighedens Hjælp. Kirken i Hellevad var ved at falde i Grus, og Præsten haabede, at det snart vilde ske, for at de to Sogne saa kunde forenes til eet.

Hans Navnefælle i F e l s t e d var ogsaa kendt for sine Tiendestridigheder og sin Proceslyst. Han nød stor Anseelse som Lovkyndig og Lovtrækker.³⁾

I 1815 klagede flere af Præsterne i Aabenraa Provsti over, at Højtidsofferet var sunket ned til en Trediedel, de lod det

¹⁾ Findes aftrykt i »Lyna« 1812, Nr. 11.

²⁾ Visitat. Apenr. 1824, Kiel.

³⁾ Ny Kirkehist. Saml. II, p. 354.

derfor oprkræve ad retslig Vej, Striden begyndte vistnok i V a r n æ s Sogn, hvor den pengegridske Rationalist, P. Bernth, havde indført Offersedler for hver Familie i Sognet. Menigheden gav nu den forhadte Præst det Svar: »Vi afskaffer nu Ligprædikenen for derved at spare de Penge, som nu skal betales i Højtidsoffer«, og man blev enig om,¹⁾ at ingen maatte forlange Ligprædiken ved Begravelser, (hvor Pastor Bernth før fik 6—7 Rigsdaler).

Sagen kom nu for Retten, og Beboerne fremførte mange Klager over deres Præst, »en rig Mand med ubeskrivelig store Indtægter«, og en hertugelig Embedsmand fremsatte ogsaa voldsomme Beskyldninger mod Bernth, de fik Medhold paa højeste Sted, idet baade Statsminister C. D. F. Reventlow (Ejer af Bøjskov) og Hertugen paa Augustenborg tog Parti imod den pengegridske og ryggesløse Pastor Bernth. Kun Provst Poulsen holdt med denne og taler om »en mærkelig Forening af høje og lave imod en fattig Landsbypræst.« »Den fattige Landsbypræst« forlod i 1816 Sognet og tog Ophold i Aabenraa hos Provsten og testamenterede denne hele sin Formue.²⁾ »Døden var ham saa bitter, og Jordelivets Nydelser havde han saa kær, at han vilde give alt for disse. Jeg foragtede ham, ikke for hans Svagheds Skyld, men fordi han levede efter afskyelige og menneskefjendske Grundsætninger«, skriver en Mand, som kendte Varnæs-Præsten særdeles godt.³⁾ I P. H. Stensvangs »Glædens Kilde« og øvrige Skrifter findes ogsaa en Del Hentydninger til denne ryggesløse Præst.

Fra Varnæs gaar vi til R i n k e n æ s, hvor den ulykkelige Jes Asmussen var Præst til sin Død i 1817. Hans Hus var et ægteskabeligt Helvede. Præstekonen sneg sig bort om Natten og drev omkring i Værtshuse og Danseboder.⁴⁾ I hans Eftermands, Pastor H. C. Haustedts Tid blev Forholdene i Præstegaarden endnu værre. P. Haustedt levede et lignende Liv som

¹⁾ Aabenraa Provstiarkiv. Landsarkivet.

²⁾ Kier, Meine Reise. II p. 184.

³⁾ *ibid.* p. 114 og 184.

⁴⁾ Der Stifts-Kirchenbote 1893. Nr. 22 ff.

den allerede omtalte Pastor Backmann. Svirebrødrene hentede ham undertiden lige efter Gudstjenesten for at faa Præsten med i deres Spille- og Drikkeselskaber. Saaledes gik det ogsaa 3. S. efter hl. 3 Konger 1841, en Drikkebroder hentede ham med Vogn, da Præsten var kommen hjem fra Kirken. Haustedt lagde Ornatet og kørte med til Broager, hvor han døde samme Dag i Kroen. Man lagde saa Liget bag i Vognen og kørte hjem til Rinkenæs. Mens man kørte gennem Byen, raabte Præstens Fælle: »Her kommer jeg nu med vor døde Præst.«¹⁾

De her skildrede Forhold i det nuværende Aabenraa Provsti kendte Adler særdeles godt, dels gennem Selvsyn, dels gennem Provstens Indberetninger, og han vidste, at Forholdene her var hverken værre eller bedre end andre Steder. Men det ses ikke, at Adler nogensinde greb ind for at fjerne den Slags Meningsfæller.²⁾

Kancelliet i det fjerne København kunde og skulde ikke befatte sig med Kirkens indre Anliggender. Til at tage sig af de Sager havde man en Generalsuperintendent³⁾ og to Overkonsistorier. Disse Mænd maa bære Ansvaret for disse Forhold.

Thi ogsaa Overkonsistoriets Mænd vidste god Besked, fordi en Mængde Ekspeditioner gik igennem Medlemmernes Hænder. Vi vil nævne et enkelt Eksempel, som viser, at heller ikke her greb man ind for at rydde op i disse uværdige og beskæmmende Forhold.

¹⁾ Tidligere Præst i Rinkenæs, Høck, i »Der Stifts-Kirchenbote« 1893 Nr. 22 ff.

²⁾ Nævnes bør det ogsaa, at Adler lod en lang Række gamle og ganske uduelige Præster sidde i Embeder, som de slet ikke kunde bestride. Som Eksempler kan anføres følgende: Provst C. A. Valentin sad som Provst over Provstiet Rantzau og Præst i Elmshorn lige til sin Død i 1816. Han var da 93 Aar gammel. Sognepræst J. Wilder i Collmar døde 1822, 92 Aar gammel. Han var næsten blind og havde i to Aar været eneste Præst i Collmar, da Embedet som Diaconus stod ledigt. Pastor Burchardi i Grube døde 1823 i Embedet 83 Aar gammel, han var blind de sidste 2 Aar. Pastor Petersen i Nr. Løgum døde 1826, 84 Aar. I 1824 skriver Adler om ham, »han er halvblind og lammet i den ene Side«. Bertelsen i Hoptrup var 86 Aar, og kunde hverken læse eller skrive eller færdes udenfor Huset. Pastor Groth i Nr. Brarup døde i Embedet 1835, 97 Aar gammel osv.

³⁾ Siden 1806 var Adler ogsaa Gen.-Sup. over Holsten.

I 1816 klagede Pastor Clasen i Tønning (Sognepræst i Tønning 1809—38.) til Tyske Kancelli over, at der holdtes saa mange Dansegilder om Søndagen, og det skulde være Hovedaarsagen til, at Gudstjenesten næsten ikke blev besøgt. Da Stalleren over Ejderstedt, Mommels,¹⁾ blev spurgt om sit Syn paa disse Forhold, skriver han i sit Indlæg bl. a.: »Den stadig tiltagende Nedgang i Kirkebesøget, hvilken Supplicanten angiver som Argument for at faa »de lystige Aftener« forbudt, skyldes i nye Tid mere Præsternes end Indbyggernes Opførsel. — I forrige Tider saa man næsten aldrig en Præst i offentlige Værtshuse; Præsterne var da af den Formening, at Deltagelsen i offentlige Forlystelser og den derved skete uundgaaelige Tilnærmelse til tvetydige Personer, skadede deres Stilling og Anseelse. — Nu, derimod, er Forholdene ganske anderledes. Selv Ansøgeren (Pastor Clasen) ses ved enhver Lejlighed og selv paa Søn- og Helligdage i Værtshusene, og lige efter Prædikenen er han Deltager i Drikkelaget (Zeche), ja, han danser endog Aftenen før Skærtorsdag i sit Præsteornat, selvom han den næste Dag skal nyde det hl. Sacramente sammen med Konfirmanderne«.

»De Stille i Landet«.

En gammel Erfaring viser, at naar den officielle Kirke svigter sin religiøse Opgave, forfalder og verdsliggøres, saa overvintrer den sande Kristendom, i faa og smaa og ofte ubetydelige Kredse, indtil det atter er Foraar og Grøde. Denne Erfaring stadfæstes ogsaa paa Oplysningstiden.

Vi har fulgt det kirkelige Forfald til dets sidste Stadium. Tilbage staar endnu at vise, hvordan »de Stille i Landet«, Præster og Lægfolk i Forening, bjærgede Kristendommen gennem denne golde og aandsforladte Tid.

Fromheden har altid Tid til at vente, indtil »Tidens Fylde« atter er nær. »Her vil ties, her vil bies — —« havde een af Landsdelens egne sunget.

¹⁾ Kirchensachen, Varia 1712—1825. Overkonst. Gott. Rigsarkivet.

Det var ret forskellige Mennesker, som her fandt sammen. Det var »de Stille i Landet«, hvis Navne ingen Historieskriver kender, men som altid faar som Opgave at bære Livsværdier videre til et udueligt Slægtleds Efterkommere.

Der var Resterne af pietistisk Vækkelse, som stod i Forbindelse med hverandre og plejede Fællesskab med lignende Kredse i Nordjylland og paa Fyen. Vi vil senere prøve paa at udrede disse Forbindelsestraade. Disse Kredse næredes ved Brugen af de gamle Opbyggelsesbøger og Psalmebøger, og de sluttede sig ofte til Brødremenigheden i Christiansfeld, som netop paa Oplysningstiden faar sin Blomstringstid i Nordslesvig. Først og fremmest i Oplysningstidens Forfaldstid fik Christiansfeld Betydning og Indflydelse, dels gennem de Præster, som stod i Forbindelse med Brødremenigheden og dels ved Lægprædikanter, som i hele vort Tidsrum havde nogen Tilknytning til de fleste nord- og mellemslesvigske Sogne.

Nævnes skal ogsaa, at de bedste blandt Rationalisterne kom, drevne af aandelig Nød, forpinte over det Forfald, de saa for deres Øjne, i nærmere Forbindelse med »den skjulte Kristendom«.

Men det afgørende var, at netop disse Kredse — »de Stille i Landet« — med Universitetet i Kiel som Mellemlid, fostrede to Mænd, som banede Vej for en helt ny Tid i Hertugdømmerne og blev et nyt Slægtleds aandelige Fædre. Twesten og Claus Harms, den ene Professor, den anden Præst, begge i Kiel.

Fromme, folkekirkelige Kredse i Nordslesvig.

Da Rationalisterne havde prædiket Kirkerne tomme, nøjedes Hovedparten af Befolkningen vel nok med at holde sig borte fra de rationalistiske Præster. Det Slægtled, som havde ført Agendekampen, brød med den nye Præst.¹⁾

¹⁾ Her kan dog ikke generaliseres. Thi der kan ogsaa nævnes en Del Eksempler paa, at rationalistiske Præster blev afholdte og elskede. Nogle af disse Præster var udpræget folkelige og tjenstvillige, de prædikede ogsaa paa Folkemaal — f. Eks. Pastor Lützen i Uge. »Er predigte ganz für das Volk — skriver Adler i 1791 — herzlich u. populär u. in dem Volksdialekt«. Pastor J. C. Lautrup i

Her og der sad endnu Præster »af de gamle Sæder og den gamle Tro«, og i saadanne Sogne levede man som før med Kirken som Sognets Midtpunkt og som det selvfølgelig Samlings-Sted. Som Eksempel kan anføres Felsted Sogn, hvor Pastor Meyland var Præst lige til 1815 (fra 1767). »I hans lange Embedstid — fortælles det¹⁾ — var hans rummelige Kirke næsten hver Søndag saa fuld af Tilhørere, at de maatte strides om Pladsen. Da Adler ved en Generalvisitation havde angrebet Pastor Meylands Lære, slog denne op i Bibelen og raabte: »Jeg har svoret, at jeg vil lære og prædike efter, hvad der staar i denne Bog, og derved vil jeg blive til Trods for al Verdens Superintendenter«.

Hvor de nye Præster derimod holdt deres Indtog, tog man de gamle Postiller frem og Pontoppidans Psalmebog — vel den kæreste Bog, Slesvigerne har ejet — og samledes til Husandagt. I saadanne Kredse cirkulerede ogsaa Prædikener af Præster, som havde et godt Navn i Landsdelen. Folk med gode Ben og en god Hukommelse gik gerne nogle Mil for at høre en saadan Præst, og hjemme i Landsbyen samledes man saa for at læse Referatet af Prædikenen, og diskutere dens Hovedtanker. Saadanne Referater kunde saa cirkulere i flere Sogne.

I de samme Kredse digtedes ogsaa aandelige Sange, som i Afskrifter naaede viden om. En enkelt af disse Sange er tilfældigvis bleven bevaret for Eftertiden, og vi vil anføre noget af Indholdet, da den viser os, hvilke Synspunkter der raadede i Kredsene. Digtet cirkulerede i Afskrifter i Sundeved og helt ind paa Aabenraa-Egnen. Forfatteren er en from og begavet Bonde, Jørgen Hanssen i Ravnskobbøl (1732—1814).²⁾

I Digtet »Om den indbrydende og overhaandtagende For-

Brede, een af de betydeligste af Oplysningstidens Præster i Nord-slesvig fik det Eftermæle, at »han var tro i sit Kald som faa og agt-værdig ved alle en Christens Dyder, uhyklet Kærlighed og Agtelse ledsagede ham til hans Grav« (Ribe Avis, Juli 1845).

¹⁾ Ny Kirkehist. Saml. II p. 352 ff.

²⁾ H. P. Hanssens Oldefader. Digtet er fundet i Afskrift i Felsted Sogn ca. 1900. For Afskriften og flere Oplysninger er jeg H. P. Hanssen Tak skyldig.

dærvælsens Strøm i Lærdommen« taler han til sine Venner paa Sundeved.

Først tiltales Frelseren i Indledningsverset:

O! du arme Syndres Glæde,
Sødste Immanuel. —
Vil man dig nu undertræde?
Du, som gjorde Alting vel,
Fordum dig dit Folk forskød
Og forfulgte til Din Død,
Nu Dit Folk som skulde være
Lige Fjendskab mod Dig bære.

Til alle alvorlige Menneskers Bekymring og Bedrøvelse begynder »Frækheds Aand« at rejse sig, »pustet op af Slangens Gift«, den vil ændre Sandhed til Løgn og opbygge et nyt Babelstævn, kort sagt:

»Al Guds Lære,
De for Fantasi erklære«.

Saa kommer Rationalisten til Orde i V. 8:

»Vi kan af Naturens Kræfter
Gjøre alt det, som os bør.
Ingen Smitte derved hefter,
Som Gud paa os dadle tør.
Vi har ingen Hjælp behov.
Frelseren vi gir Forlov.¹⁾
Vil vi kun Naturen²⁾ lyde,
Herlig Løn vi da skal nyde«.

Mod denne Tale vender Hanssen sig saa i en lang Række Vers, hvor det bl. a. hedder:

V. 9. »O, I Arme, om I kjendte
Ret Naturens giftig Rod,
Skulde Eders Øjne rinde
Ud af Angest Taareflod
For saa grov en Daarlighed
I begaa, at I herved
For en hellig Gud tør træde
I saa grovt besmittet Klæde.

¹⁾ d. v. s. »Frelseren giver vi Løbepas«.

²⁾ Menneskenaturen.

- V. 11. I vil nu med Voksevinger¹⁾
 Storme Gud og Himlen an,
 Skjøndt det Eder ej gelinger,
 Aldrig naa I vil til Land!
 I vil op mod Solen gaa,
 Men dens Straaler falde paa,
 Vingerne af Hede smelte,
 Og I ned i Pølen vælte.
- V. 12. Bedre var paa Jakobs Stige,
 I en Stang blandt Engle fik,
 De paa den fra Himlens Rige
 Kom og did igjen opgik.
 Guds Ords Stige er den Vej,
 Hvorpaa man vildfarer ej.
 Hvo som op paa den vil stige,
 Lykkelig naar til Frydens Rige.
- V. 17. Vid det da, I Jesu Fjender!
 I, som haanligt ham beler:
 Han blev Slangens Overvinder,
 Han just Hjørnestenen er,
 Hvorpaa I nu støder an,
 Da den Sten saa let dog kan
 Eder, i hvor højt I bruse,
 Med sin Magt isønder knuse«.

(Luc. 20,18).

Det Digt giver vel et godt Indtryk af de Tanker og Stemninger, som rørte sig i Lægfolkkredsene paa Rationalismens Tid i Nordslesvig. I saadanne fromme, kirkelige Kredse er det opstaaet, og til de samme Mennesker er det sidste Vers rettet, til »Zion, Guds Veninde«.

Du, som han paa Arme bær,
 Fast i Aanden Dig forbinde
 Til at staa mod Fjendens Hær.
 Synes Ulvens Magt end haard,
 Længt Din Hyrdes overgaar,
 Hvo vil af hans Haand Dig rive,
 Naar Du kun hos ham vil blive.

Johs. 10, 27—28.

¹⁾ Vinger, fastgjorte med Voks.

I de samme Kredse læstes ogsaa Biskop Balles Blad »Bibelen forsvarer sig selv«. Ja, selv langt ned i Angel og Sydslesvig naaede det, hvor en Landmand i Svensby, Jacob Boysen, oversatte det til Tysk. Ogsaa Grundtvigs Dimisprædiken oversattes til Tysk: »Warum ist des Herren Wort aus dessen Hause verschwunden«. Selv i det rationalistiske Ugeblad »Lyna« i Haderslev falbyder Bogtrykkeren, Seneberg, denne Prædiken,¹⁾ hvilket kunde tyde paa, at Publikums Smag i 1812 er en noget anden end ved Aarhundredskiftet.²⁾

Nævnes maa ogsaa i denne Forbindelse Math: Claudius' Navn. Hans barnlig fromme og glade Kristendomssyn passede saa godt til disse stille Kredse:

Gud Fader i det høje,
lær mig at skelne nøje
det sande fra sit Skin.
Og mens jeg er i Live,
lad lig et Barn mig blive,
Skænk mig et fromt, enfoldigt Sind!

P. v. Hedemann-Heespen gør med Rette opmærksom paa,³⁾ at det først og fremmest skyldes Matthias Claudius, »dass trotz aller Aufklärung der hellenistische Geist von Weimar unser Land mehr gestreift als durchdrungen hat.«⁴⁾

De Mennesker, som samledes i disse Smaakredse, var selvfølgelig kun en ringe Part af Befolkningen, men de var Saltet og Surdejgen, og da Rationalismens kolde Bølger skyllede hen over vort Land, skimtedes her og der nogle smaa Halliger, hvor Livet ikke kvaltes. Her overvintrede Kristentroen, og herfra udgik det nye Foraar. Her blev »Tonen slaaet an«,⁵⁾ her har den senere religiøse og folkelige Vækkelse sin Rod.

¹⁾ Lyna 1812, p. 319.

²⁾ Ogsaa »Kirkens Genmæle« blev oversat i 1825. »Protest der christlichen Kirche gegen den After-Protestantismus des Professors der Theologie Dr. H. N. Clausen«. Oversættelsen er foretaget af Pastor Egge i Tolk.

³⁾ A. S. p. 539.

⁴⁾ »at trods al Oplysning den hellenistiske Aand fra Weimar mere har strejft end gennemtrængt vort Land«.

⁵⁾ Thade Petersen, De sønderjydske Frimenigheders Historie 1921. p. 7 ff.

Som oftest var disse Mennesker paavirkede af Brødremenigheden, eller de havde Forbindelse med de gudelige Forsamlinger paa Fyn, og — for nogles Vedkommende — med jydskse Kredse. Det var ikke uden Betydning, at der paa Oplysningstiden knyttedes aandelige Venskabsbaand med vakte Kredse i Kongeriget. Havde de rationalistiske Præster næsten udelukkende deres Forbindelse mod Syd, med det tyske Kultur-omraade, — derfor er Rationalismen i Hertugdømmerne saa forskellig fra den samtidige danske —, saa fandt de kristne Lægfolk, med enkelte Præster som Mellem-mænd, Forbindelse med ligesindede i Kongeriget.

Vi vil se lidt nærmere paa dette betydningsfulde Forhold.

Under Paavirkning fra Brødremenigheden fandt en Del fynske, jydskse og slesvigske Præster sammen allerede i Fyr-nerne og Halvtredserne af det 18. Aarh. — f. Eks. Præsterne i Asperup, Kerteminde, Kolding, Ribe, Brarup, Stepping, Ladelund. — De holdt ogsaa jævnlig Konventer.¹⁾ Særlig Vorbasse var et Centrum for Brødremenighedens Tilhængere, og her kom ogsaa slesvigske Præster, f. Eks. Lundius i Ladelund, Kastrup i Stepping, Ewald i Hvidding. I Slutningen af Aarhundredet blev Fausing det mest levende Sted i Jylland. — Men selvfølgelig var det kun et svagt og skrøbeligt Bolværk, som her rejstes mod den frembrydende og altopslugende Rationalisme.

Større Betydning fik det, da en Del slesvigske og fynske Præster og Lægfolk omkring ved Aarhundredskiftet traadte sammen i »det danske Selskab til Udbredelse af Evangeliet og sand praktisk Kristendom«, hvis drivende Kraft Pastor Rs. Balslev i Haarslev var. Af slesvigske Medlemmer nævnes: Præsterne Feddersen og senere Salling i Vonsild, Vindekilde i Vilstrup (Fader og Søn), Matthiesen i Løjt, Lautrup i Tyrstrup, Ebbesen i Hammelev, Gjelstrup i Skærbæk, Fabricius i Ullerup, Matthiesen i Oversø, Reuter i Havetoft, Borgmester Richtsen i Tønder, Kontrollør Hansen i Slesvig, Skolelærerne Mumme Jensen og Decker i

¹⁾ J. Lundbye, Hernhutismen i Danmark, p. 100 f.

Angel.¹⁾ Dette fynsk-slesvigske Selskab synes at have udfoldet en betydelig Virksomhed, og blandt dets Medlemmer møder man alle Rationalismens mere betydelige Modstandere her i Sønderjylland. Som Modtræk mod den rationalistiske Pjcelitteratur udgav Selskabet en Række smaa Opbyggelsesskrifter, som udkom i stort Antal i flere Oplag. Det første af disse Smaaskrifter, som »det fynsk-slesvigske Selskab« lod trykke og kolportere, var Balslevs »Betragtninger over Christendommen«; de danske Skrifter oversattes under tiden til Tysk, saaledes bl. a. »Børnebibelen, eller bibelske Sprog med korte Opmuntringer for opmærksomme Børn«, oversat af Pastor Vindekilde i Vilstrup. Den udkom i 20,000 Eksemplarer. Ogsaa tyske Skrifter oversættes til Dañsk.²⁾ Et periodisk Skrift »Evangelisk Magazin for danske Sandhedselkere« udkom ogsaa i en Aarrække, det havde 1000 Abonnenter, et efter Datidens Forhold meget stort Tal.

Det var den ene Side af »det fynsk-slesvigske Selskabs« Virksomhed. Men lige saa vigtigt var det, at de enkelte Medlemmer hver for sig og hver paa sin Plet søgte at underminere Rationalismen. Man søgte at anvende enhver Lejlighed og hvert Middel, som frembød sig i Tale eller Skrift til at modarbejde Rationalismen, hver paa sit Omraade. Hovedvægten lagde man paa Konfirmandundervisningen og den personlige Sjælesorg, der skulde drives systematisk og med Takt og Finfølelse. Selskabets virksomste og betydeligste Medlem var vel nok den af Rationalisterne saa forkætrede og forhadte Pastor Matthiesen i Løjt, det skyldes særlig ham og hans utrættelige Arbejde i Nordslesvig, at Selskabet vakte Opmærksomhed ogsaa i Udlandet. I 1806 søgte Ebenezer Henderson³⁾ f. Eks. Forbindelse med Pastor Matthiesen og var bl. a. i Christiansfeld og i Løjt.

En Aflægger af det fynsk-slesvigske Selskab var vel nok

¹⁾ Lundbye a. S. p. 170 f. Matthiesens Saml., Rigsarkivet, Jens Møllers theol. Bibl. XIX, (1821).

²⁾ »Von der Vergebung der Sünden« — »Etwas fürs Herz auf dem Wege zur Ewigkeit«.

³⁾ Født 1784 i Skotland, uddannet paa Rob. Haldans Seminar i Edinburgh.

»Evangelisk Selskab« i Slesvig By, som baade virkede for Traktatudbredelse og ogsaa støttede Missionsvirksomheden.¹⁾ Det blev stiftet 1820. Her var det særlig Provst Callisen i Slesvig, som var den drivende Kraft. Han var i hvert Fald Traktatsagens varme Ven, ogsaa han havde Forbindelse med ligesindede Mænd i Kongeriget, bl. a. med Bone Falck Rønne, Præst i Kongens Lyngby, den første Ophavsmand til det senere Arbejde for indre og ydre Mission.

Traktatselskabet i Slesvig virkede for Udbredelse af Psalmebøger, Bibelhistorie og Smaaskrifter i ægte evangelisk Aand. Dets nærmeste Forbillede var vel nok det britiske Tract-Society (1799). Men foruden de nærmere Opgaver søgte man ogsaa herfra at støtte Missionsarbejdet i Grønland, i den danske Koloni Trankebar og »i den øvrige Verden«. I denne Forbindelse kan det ogsaa nævnes, at der fandtes en lignende Missionsforening i Løgumkloster, som særlig støttede Jøde-Missionær Hans Nicolaisens Arbejde.

I endnu nærmere Tilknytning til Christiansfeld stod de Kredse, som samledes om herrnhutisk paavirkede Præster, der samarbejdede med Udsendingerne fra Christiansfeld. Allerede i 1745 har en saadan »Menighedsarbejder« fast Station i Stepping Præstegaard, og i samme Aar tog Ægteparret Zeidler Bopæl i Burkal.²⁾ Ogsaa i Ladelund, Hvidding, Flensborg o. a. St. havde en »Broder« eller »Søster« Arbejdsmarker. Mindre Kredse fandtes i Ballum, Daler, Frørup, L. Kloster, Løjt, Hammelev, Vilstrup. Adler lagde Mærke til disse Kredse paa sin første Visitatsrejse i 1793. Men »de er kun til Skade og Anstød for Folket«, skriver han i sin Indberetning til Kancelliet,³⁾ de foraarsager Splid i Sognene, adskiller Ægtefolk, og mange, som gaar til Forsamlingerne, har et trist og melankolsk Væsen og mener, at de er bedre Christne end andre«.

¹⁾ J. Oskar Andersen, Bone Falck Rønne, p. 117.

²⁾ Schrøder, Christiansfelds Grundlæggelse. Sønderj. Aarb. 1923 p. 9 f.

³⁾ A. XVIII. Visitatsindb. 1793, Kiel.

Ikke saa helt faa Præster i Nord- og Mellemslesvig stod i venlig og nær Forbindelse med Brødremenigheden.¹⁾ Ogsaa nogle Lægmænds Navne bør nævnes f. Eks. Advokat Meyland i Haderslev, Tingskriver Jacob Kloppenborg i Gram, Borgmester, Justitsraad Richtsen i Tønder.

Religiøs Længsel i Hertugdømmerne i Rationalismens Forfaldstid.

Den store Dommer, Livet selv, fældede forbavsende hurtigt sin Dom over det rationalistiske Slægtled i Hertugdømmerne, og det nye, unge Slægtled, som voksede til, medens Rationalismen var eneraadende i Kirke og Skole, slog snart ind paa helt andre Veje. Dette uhistoriske og fantaserende Slægtled, som først, da det var for sent, lærte Livets sande Virkelighed at kende, formaaede hverken at omdanne Folkets Psyke, som de havde ventet, eller at fastholde Ungdommen, som de havde haabet. Folkets brede Lag fik de ikke Tag i, de drev det kun til at blive Lyseslukkere, som banede Vej for Materialisme, Sløvhed og Død.

Der kommer Tider i ethvert Folks Historie, hvor et dybt Svælg adskiller to Slægtled, hvor man knap nok øjner en kontinuerlig Overgang. Hvor forunderlig staar dog de skiftende Slægter overfor hinanden! Det erfares ved de store Vendepunkter; naar »en ny Tid« fødes, naar unge, stærke Hænder hejser nye Faner og former nye Idéer, lægger de gamle stille til Side eller slænger dem bort. Det skaber Bitterhed eller i bedste Fald Vemod. Bitterhed og Vemod præger det rationalistiske Slægtled omkring ved Aar 1817, da de for Alvor mærkede, at en ny Tid stod for Døren, religiøst og nationalt. »Wir begannen mit den Festen der Thron- und Altarumstürzungen,

¹⁾ Særlig Matthesen i Løjt, Windekilde, — Fader og Sønner — i Vilstrup og Fjelstrup, Kastrup og Mygind i Stepping (1776—1809), Saling i Vonsild (1812—33). Petersen d. æ. i Burkal († 1789) Quedens i Klangsbøl, Franzen i Nibøl, Reuter i Havetoft, Boesen i Nr. Løgum — den senere Biskop over Slesvig —, Ebhesen i Hammelev, Krahe i Skrydstrup, Prætorius i Hellevad, senere i Burkal.

unsere Söhne feiern schon wieder den Wiederaufbau.¹⁾ Saaledes skriver Provinzial-Berichtes Redaktør bittert i 1824:²⁾ »Vi har set Roma opstaa — og atter gaa under.« Og dette »Roma« var det »Paradis paa Jorden«, som Oplysningstiden havde drømt om.

De, som brugte Øjne og Øren vel, forstod, at man nu stod ved et Vendepunkt. En af Rationalisterne i Nordslesvig, den ofte omtalt Pastor P. Kier, følte i 1813 »det udsigelige i Øjeblikket, da en usynlig Haand vender et Blad i Historiens Bog«.

»Siden 1813 er Forholdene meget forandret«, skriver Prov. Ber. i 1818. »Udviklingen er standset eller brudt sammen«. Det er derfor naturligt at fastsætte Tidsrummets Afslutning til Aarene omkring 1817. Oplysningstidens Mænd følte da selv, at deres Tid var forbi, at nye Mænd med nye Tanker stod for Døren.

Men ogsaa i Folket rørte sig nye Længsler, der var Hunger i Landet. Man ventede paa Manden, hvis Ord vilde fænge som Ild i tørt Græs.

»Eet er sikkert«, hedder det i Pr. Ber. 1822, p. 33, »Folket vender tilbage til sine Templer. En religiøs Længsel er vaagnet i en Grad, som man aldrig har mærket før«. Og i Patriotisk Selskabs Beretning fra samme Aar³⁾ tales der bl. a. om, at »Længselen efter det bortkastede Klenodie vaagner i Folket«. Patriotisk Selskab ængstes for et helt Slægtleds Skæbne, »som nu synes at gaa til Grunde for vore Øjne. I alle ædle Naturer vaagner, saa kraftigt som aldrig før, den aldrig helt hendøde Længsel efter en Oplysning fra oven.«

Disse Udtalelser stammer fra Mænd, som fulgte nøje med i Tiden, og som kendte Folkestemningen.

Det nye Tidehverv, som den rationalistiske Retnings Falit fremkaldte, og som den økonomiske Katastrofe fremskyndede,

¹⁾ »Vi begyndte med at feste for Omstyrning af Trone og Alter. Vore Sønner fejrer allerede efter 30 Aars Forløb Genopbygningen af dem.«

²⁾ Prov. Ber. 1824 p. 154.

³⁾ Prov. Ber. 1822, p. 64.

bevirkede ogsaa, at man i de rationalistiske Kredse længtes efter en urokkelig Autoritet, efter »en Oplysning fra oven«, nu da alt det, man hidtil havde stolet paa, svigtede og faldt ynkeligt sammen. Selv om Claus Harms' Angreb paa Rationalismen og dens førende Mænd (Theserne, som han udgav ved Reformationsjubilæet i 1817) fremkaldte Modsigelse og bitre Svar, saa var der ogsaa til Gengæld Folk i Modstandernes Rækker, som i al Stilhed ydede ham deres Bifald og følte, at hans Ord var Sandheden, som ikke kunde holdes nede. Saaledes fortæller den kendte nordslesvigske Præst, P. Kier i Østerløgum bl. a. om det Indtryk, Harms' Angreb paa Rationalismen i 1817 gjorde paa ham. Skønt Kier var Harms' Modstander, »saa følte jeg — skriver han¹⁾ — et hemmeligt Velbehag ved at læse disse Sætninger — — Vel indeholdt de en haard Anklage mod Nutidens Lære og Læreart, og jeg var ganske vist blandt Modstanderne, men her lød en stærk og gribende Røst, som rettede sin Anklage mod Tidsaanden og dennes Foragt for den hellige Skrift, Gudsfrygt og Kirke, en Foragt, som alt længe havde tirret mig. Det var nær ved, at jeg selv var blevet draget med ind i denne Strid, thi Provst Paulsen opfordrede mig til at skrive imod Harms, men nogle Ord, som Provsten ytrede overfor mig, afholdt mig fra dette Skridt. Jeg var glad herover, thi ved nærmeré Eftertanke naaede jeg til det Resultat, at Thesernes Forfatter havde mere Ret end Uret, ja, det var kun godt, at de blev fremsat«.

Saaledes følte og talte de bedste i det rationalistiske Slægtled.

— — —
Livet værgede sig. Og derfor kom allerede Rationalisternes Sønner til at opleve et vældigt grødefuldt Tidsskifte, med Forbavselse og Væmmelse saa de tilbage paa den forstandstørre Tid, paa Fornuft-Tilbedernes Ængstelse og Frygt for Fremtiden.

Hvor afgørende egentlig dette Tidsskifte — omkring ved Aaret 1817 — var, ses bl. a. af, at de nye Mænd — »Sønnerne«

¹⁾ Meine Reise durch das Erdenleben II, p. 211 (Manuskript).

— brød fuldstændig med Fædrenes Sværmeri for det universelt-menneskelige. Den Fornuft, som skulde omfatte hele Verden (jævnfør J. H. Voss' Digte, citerede S. A. 1933, p. 45), eksisterede ikke, og i dens Sted traadte Følelsen for den overkommelige Helhed. Rationalisterne mente at kunne overkomme at elske Jordens 1500 Millioner Mennesker, — i hvert Fald i Teorien.

»Sønnerne« viste, at man meget vel kan elske alle Tyskere eller henholdsvis alle Danske. Derfor blev det nye Slægtled et nationalt Slægtled.

I en brusende Oplevelse ud over al Fornuft erfarede de dette. Og dette nye Udbrud blev paa een Gang baade Religion og Politik, baade Kultur og Livsanskuelse.

Derfor blev Oplysningstidens sidste Aar ikke blot en religiøs Brydningstid, som førte over i en ny Vækkelse, men i dennes Kølvand fulgte det irrationelles anden Hovedfaktor, Sansen for den levende Helhed, Blodet, Folket, Folkets Jord, Fædrelandet, som førte til en folkelig Opvaagnen.

Rationalisterne kunde nøjes med en fornuftordnet Helstat, et Folkenes Forbund, bestaaende af Danske, Norske og Holstenerne, og de sang Lovsange til dette Forbunds Pris og hyldede dets Overhoved, den danske Konge.

»Sønnernes« følelsesbestemte Antiintellektualisme maatte nødvendigvis sprænge det.

(Sluttes.)
